

**MERKEZ HIFZISSIHHA MÜESSESESİ/REFİK SAYDAM HIFZISSIHHA  
MERKEZİ BAŞKANLIĞI, AŞI VE SERUM ÜRETİMİ\***

**Nuran YILDIRIM**

**(Prof. Dr.)**

Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi Tıp  
Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim  
Dalı, İstanbul, Türkiye.

<https://orcid.org/0000-0002-3537-3814>

nurany@gmail.com

Geliş Tarihi: 19.12.2024

Kabul Tarihi: 22.12.2024

Derleme

**Öz:** Osmanlı Devleti'nde bütün ülkeyi kapsayan bir sağlık örgütlenmesi yoktu. 19. yüzyılda, Sıhhiye Meclisi (Karantina İdaresi) ve sivil sağlık işleriyle ilgilenen Meclis-i Tıbbiyenin etki alanı daha çok payitaht İstanbul'u kapsamaktaydı. Cumhuriyet'in ilânından sonra halk sağlığına önem veren Mustafa Kemal Atatürk'ün destekleri ve koruyucu hekimliği ön planda tutan Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın girişimiyle Merkez Hıfzıssihha Müessesesi kuruldu (1928). Toplum sağlığını gözeten hizmetleri esas alan Merkez Hıfzıssihha Müessesesi, 1930'lu yıllardan itibaren halk sağlığını tehdit eden ve ülkemizde sıklıkla görülen, çiçek, kolera, sıtma, verem, frengi, trahom, grip gibi bulaşıcı hastalıklara karşı aşilar, serumlar, toksinler ve anatoksinler üretmiştir. Türkiye'nin aşı ve serum ihtiyacını karşılamakla kalmayıp, 1938'de Çin'e, 1947'de Mısır'a kolera aşısı göndermiştir. Ayrıca bilimsel bir dergi çıkararak uzmanlarının halk sağlığı hakkında yaptıkları bakteriyolojik ve kimyasal analizleri, kontrolleri ve farmakolojik incelemeleri yayınlarak toplum sağlığına önemli katkılarda bulunmuştur. Merkez Hıfzıssihha Müessesesinin zaman zaman adı değiştirilmiş, Refik Saydam Merkez Hıfzıssihha Başkanlığı adıyla hizmet verdiği sırada, yönetimin uyguladığı neoliberal politikalar nedeniyle teknolojisi yenilenmemiş ve teknolojiye ayak uyduramadığı gerekçesiyle kapatılmıştır (2011). Teknolojisini yenileyip aşı üretimini sürdürmesi yerine, kapatılmasının ne kadar büyük bir hata olduğu ve aşının stratejik önemi COVID-19 pandemisinde Çin'den aylarca aşı beklenirken anlaşılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Refik Saydam Hıfzıssihha Merkezi Başkanlığı, Halk Sağlığı, Aşı ve Serum Üretimi, Bulaşıcı Hastalıklar

\* Bu makale, Nuran Yıldırım tarafından, Türk Tıp Tarihi Kurumu'nun 27 Ekim 2023 tarihinde düzenlemiş olduğu, "100. Yılda Cumhuriyet ve Sağlık Toplantısı"nda sunulmuş olan, "Refik Saydam Merkez Hıfzıssihha Enstitüsü (1928-2011) ve Hıfzıssihha Mektebi (1936-1983, 2003-2011)" başlıklı sözel bildiriden geliştirilmiştir.

**CENTRAL HIFZISSIHHA (HYGIENE)  
INSTITUTION / REFİK SAYDAM HIFZISSIHHA  
CENTER, VACCINE AND SERUM PRODUCTION**

**Vaccine and Serum Production at the Central  
Hıfzıssihha (Hygiene) Institution**

**Abstract:** There was no health organization covering the entire territory of the Ottoman Empire. In the 19th century, the sphere of influence of the Sanitary Council (Quarantine Administration) and the Council of Medicine, which dealt with civil health affairs, mostly covered the capital city of Istanbul. After the proclamation of the Republic, Dr. Refik Saydam, for whom preventive medicine was a priority, established the Central Hygiene Institution (1928), with the support of Mustafa Kemal Atatürk, who considered public health a major field of healthcare services. Based on the notion of improving services that protect public health, the Central Hygiene Institution has produced vaccines, serums, toxins and anatoxins against infectious diseases such as smallpox, cholera, malaria, tuberculosis, syphilis, trachoma and flu, which were the biggest threats to public health and were frequently erupting in our country since the 1930s. The

Central Hygiene Institution not only met Turkey's vaccine and serum needs, but also sent cholera vaccines to China in 1938 and to Egypt in 1947. Furthermore, it has made significant contributions to public health by publishing a scientific journal and publishing the bacteriological and chemical analyses, controls and pharmacological studies carried out by its experts on public health. The name of the Central Hygiene Institution was changed from time to time, and while Refik Saydam was serving under the name of the Central Hygiene Directorate, its technology was not renewed due to the neoliberal policies implemented by later governments. Instead of renewing available technological infrastructure and continuing vaccine production, the Institution was closed on the grounds that it could not keep up with technological advances (2011). It was understood later what a big mistake it was to shut down this institution, due to the strategic importance of the production of vaccines, while waiting for a vaccine from China for months during the COVID-19 pandemic.

**Keywords:** Refik Saydam Hıfzıssıhha (Hygiene) Center, Public Health, Production of Vaccine and Serum, Infectious Diseases.

## GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortalarına kadar sağlık işlerinin başında Hekimbaşı bulunmaktaydı. Hekimbaşı öncelikle; padişahın, hanedanın ve devlet ileri gelenlerinin sağlıklarından sorumluydu. Zaman zaman İstanbul'daki; hekim, cerrah, kehhaller (göz hastalıkları hekimleri) ile kırık-çıkıkçı ve benzeri sağlıkçıları imtihan eder, yetersiz olanları meslekten men ederdi. Darüşşifalara (hastanelere) sağlık görevlisi tayini de görevleri arasındaydı. 1840'da faaliyete geçirilen Sıhhiye Meclisi (Karantina İdaresi) başta kolera olmak üzere çıkan salgınlarda, salgın mahallerinin karantina sürelerini belirler, kara ve deniz ulaşımında alınması gereken önlemleri ilgililere bildirirdi. Diğer sivil sağlık işleri 1840'dan itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye (günümüzde İstanbul Tıp Fakültesi) bağlı olarak kurulmuş olan Meclis-i Tıbbiyenin (sonraları değişik adlar verilmiştir) sorumluluğundaydı. Karantina İdaresi ve Meclis-i Tıbbiyenin faaliyete geçmesi üzerine Hekimbaşılık makamı lağvedildi (1850). II. Meşrutiyet'in ardından Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak önce Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi (1 Mart 1913) ve ardından Sıhhiye Nezareti kuruldu (12 Mart 1916).<sup>1</sup>

Millî Mücadele sırasında 23 Nisan 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, milli iradeye dayanmadığı gerekçesiyle İstanbul Hükümetini tanımıyor, kurumlarını ve icraatını yok sayıyordu. Bu nedenle önce Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın kurulması gündeme geldi. Çünkü 1911 Trablusgarp Savaşı'na eklenen Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ile o sırada devam etmekte olan Kurtuluş Savaşı nedeniyle bulaşıcı hastalıklar ve diğer sağlık sorunları artmıştı. Bu sorunlar ile ilgilenecek, sağlık işlerini yönetecek bir teşkilata ihtiyaç vardı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin, 2 Mayıs 1336 [1920] günkü oturumunda kabul edilen 3 numaralı, *Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun* ile kurulan 11 vekâlet (bakanlık) arasında Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti<sup>2</sup> (Sağlık İşleri ve Sosyal Yardım Bakanlığı) de bulunmaktaydı. Aynı gün bütün vilayet,

<sup>1</sup> Nuran Yıldırım. "Sağlık Teşkilatı", *İstanbul'un Sağlık Tarihi*. İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10. İstanbul: Ajansfa, 2010, s. 19-38.

<sup>2</sup> Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin adı 1929 yılında Sıhhiye/Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, 1935'te Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 1983'te sosyal yardım işleri ayrılınca, Sağlık Bakanlığı olmuştur.

kolordu ve müstakil livalara çekilen telgraflarla bakanlıkların kurulmuş olduğu bildirildi.<sup>3</sup> Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletinin Milli Mücadele'nin savaş ortamında faaliyete geçirilmesi, ileride halk sağlığına verilecek önemin habercisiydi. Nitekim 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulunca, ülkenin bütün sivil sağlık ve sosyal yardım işleri Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletine verildi. Mustafa Kemal Atatürk, "Milletimizin sağlığını korumak ve desteklemek, ölümü azaltmak, nüfusu çoğaltmak, bulaşıcı ve salgın hastalıkların yıkımına karşı koymak ve bu surette millet fertlerinin dinç ve çalışmaya kabiliyetli sağlıklı vücutlar halinde yetişmesini temin etmeliyiz" ifadesiyle, sağlık politikalarının halk sağlığı temelinde yürütüleceğini dile getirmişti.<sup>4</sup>



**Fotoğraf 1-Mustafa Kemal Atatürk ve Dr. Refik Saydam, 1935 (Hıfzıssıhha Albümü: 77 Yıllık Başarının Öyküsü. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, 2005, s. 8).**

Dr. Refik Saydam, 1937 yılına kadar önce kısa aralıklarla sonra da uzun süren (14 yıl 6 ay) sağlık bakanlığı sırasında, Mustafa Kemal Atatürk'ün işaret ettiği halk sağlık hizmetlerini yürütecek kurumları hayata geçirmek amacıyla hummalı bir faaliyete girişti. Hazırladığı ilk çalışma programına; devlet sağlık örgütünü genişletip köylere kadar götürmek, memleketin ihtiyacını karşılayacak hekim yetiştirmek, köylerde çalışmak üzere ebe sayısını çoğaltmak, küçük sıhhat memurlarının bilgilerini yükseltip sayılarını artırmak, memleketin çeşitli yerlerinde numune hastaneleri açmak, anneleri ve yavrularını korumak için doğum ve çocuk bakımevleri açmak, verem sanatoryumlarını çoğaltmak, yıllardır birer sosyal felaket olarak devam eden ve nüfusumuzu amansızca kıran; sıtma, verem, frengi ve diğer sosyal hastalıklarla mücadele etmek, trahom ile savaşmak, sağlık ve sosyal yardımla ilgili kanunların hazırlanması hedeflerini koymuştu. Bunlara ilaveten Ankara'da Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi adıyla bir hijyen teşkilatı kurmak, devlet sağlık teşkilatına milletimizin hayatını ve sağlığını etkileyen esasları öğretmek üzere bir Hıfzıssıhha Okulu açmak da vardı.<sup>5</sup>



**Fotoğraf 2- Dr. Refik Saydam**

<sup>3</sup> Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun", *Ceride-i Resmîye*, no. 1, sayı. 1 (7 Şubat 1337/1921), s. 6-7.

<sup>4</sup> Erdem Aydın. *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*. Naturel, Ankara 2002, s.27.

<sup>5</sup> *Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı*. [1938], s.334.

Osmanlı Devleti'nde aşı üretimi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanede kurulan Aşı İdaresinde çiçek aşısı ile başlamış (1840), Telkikhane-i Şahane (II. Meşrutiyet'ten sonra Telkikhane-i Osmani) ile devam etmiştir.<sup>6</sup> Louis Pasteur'un kuduz aşını keşfinin hemen ardından açılan Dâülkelp Ameliyathanesi (Kuduz Tedavihanesi), Pasteur Enstitüsü'nden sonra dünyanın üçüncü doğunun ise ilk kuduz müessesesiydi. Burada üretilen kuduz aşısıyla ilk aşılama 3 Haziran 1887 günü uygulanmıştır.<sup>7</sup> Aşıların sistemli olarak üretimi İstanbul'da 1893-1895 kolera salgınında kurulan Bakteriyolojihane-i Şahanede (II. Meşrutiyet'ten sonra Bakteriyolojihane-i Osmani) başlamıştır. Bakteriyolojihane-i Şahanenin ilk müdürü Pasteurien Dr. Maurice Nicolle (1862-1932), o yılların ölümcül hastalığı difteri/kuşpalazına karşı kendi yöntemiyle 4 Aralık 1894'te difteri serumu hazırlamaya başlamıştır.<sup>8</sup> Ardından muavini Veteriner Adil Mustafa (Şehzadebaşı, 1871-1904) ile birlikte sığır vebasası serumu üretimine geçmiş (1898), Bakteriyolojihane-i Şahanede iki senede 50.000 şişeden fazla sığır vebasası serumu üretilmiştir. Bakteriyolojihane-i Osmanide 1915-1916 yıllarında; veba, kolera, dizanteri, gonokok ve çiçek aşıları ile difteri, dizanteri, tetanoz, meningokok ve veba serumları üretilmiştir.<sup>9</sup> Birinci Dünya Savaşı nedeniyle; göçler, hijyen ve beslenme koşullarının kötüleşmesi çiçek, veba, difteri ve tifüsün daha da hızlı yayılmasına neden olmuştur. Bitler aracılığıyla özellikle askeri birliklerde yayılmış olan tifüs (lekeli humma) salgına dönüşerek hâline gelerek hekimlerin de aralarında bulunduğu pek çok ölüme neden olmuştur. Bu zor günlerde Dr. Reşat Rıza (Kor, 1877-1941), 1914 yılında henüz hastalık etkeni dünyada tanımlanmamışken, hasta kişilerin kanlarındaki tifüs mikrobu (*Rickettsia prowazekii*) inaktive ederek bir aşı geliştirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ordumuzda kullanılmış ve olumlu sonuçlar alınmıştır. Üretim teknikleri ilkel ve insan kaynaklı olmasına rağmen, bu aşı dünyada geliştirilen ve üretilen ilk tifüs aşısı olarak dünya tıp literatürüne girmiştir.<sup>10</sup>

Gülhane Seririyat Hastanesi ve Tatbikat Mektebi (Gülhane Askeri Tıp Akademisi-GATA) muallimlerinden Dr. Mustafa Hilmi (Sağun, 1880-1967) sürmekte olan savaşın getirdiği olumsuz koşullarda Gedikpaşa Hamamı'nda ve boza şişeleri içinde istenen miktarda kolera ve veba aşıları hazırlamıştır (1919).<sup>11</sup> Bakteriyolojihane-i Baytaride (daha sonra Pendik Veteriner Enstitüsü/İstanbul Pendik Veteriner Kontrol Enstitüsü) ile Kurtuluş Savaşı sırasında, "Veba-i Bakari Seumu Dar-ül-istihzarı" adıyla veteriner aşı üretimine başlayan Etlik Veteriner Kontrol ve Araştırma Enstitüsünde de veteriner aşıları ve serumları üretilmiştir. Bu kurumlar günümüzde de üretimlerini sürdürmektedir.<sup>12</sup> Kısaca söylemek gerekirse Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi faaliyete geçtiğinde ülkemiz köklü bir aşı üretim tecrübesine sahipti.

Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi 1928 yılında faaliyete geçmiş, kurucusu Dr. Refik Saydam'ın vefatından sonra kuruma Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi adı verilmiştir (1942). Sonraları adı, Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı olarak değiştirilmiştir (1983). Bilimsel çalışmaları nedeniyle zaman zaman adındaki "müessese" yerine "enstitü" sözcüğü kullanılmıştır. Bu makalede halk sağlığı alanında çok önemli hizmetleri olan bu kurumun kısaca kuruluşuna ve gelişme aşamalarına değinildikten sonra ürettiği aşılar ile serumlar ele alınacaktır.

<sup>6</sup> Ekrem Kadri Unat. *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*. İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Rektörlük no. 1568, Dekanlık no.4. İstanbul 1970, s. 17-30.

<sup>7</sup> Ekrem Kadri Unat. agm, 36-37.

<sup>8</sup> Nuran Yıldırım. "Yurdumuzda difteri serumu üretimi", *Doktor*, sayı: 5 (Kasım-Aralık 2001), s. 28-29.

<sup>9</sup> Nuran Yıldırım. "Bakteriyolojihane-i Şahane'de Veteriner Bakteriyoloji 1893-1902", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Abdullah Özen, Elazığ 2006, s. 140, 171-184.

<sup>10</sup> Ekrem Kadri Unat. agm, s. 90-92.

<sup>11</sup> Ekrem Kadri Unat. agm, s. 92. ; Nuran Yıldırım. "Osmanlı Devleti'nde kolera aşısı", *Mostar*, sayı. 58 (Aralık 2009), s. 48-51.

<sup>12</sup> Mustafa Sencer Karagül, "Pendik Veteriner Kontrol Enstitüsü ve 115 Yıllık Tarihi", <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/pendik/Sayfalar/Detay.aspx?SayfaId=45> (Erişim. 14 Kasım 2024).; Erdem Danyer, Özcan Yıldırım, Cevdet Yaralı. "Etlik Veteriner Kontrol Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Kuruluşu ve Üretim Tarihçesi", <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/merkez/Menu/13/Enstitu-Ve-Asi-Uretim-Tarihcesi> (Erişim 14 Kasım 2024).

## Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin Kuruluşu

Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin kuruluş hazırlıkları, hijyen enstitülerinin toplum sağlığı bakımından ne kadar önemli olduğunu bilen Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın girişimiyle hazırlanmış olan, 13 Şubat 1927'de Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Kanun Layihası (tasarısı) ile başladı.<sup>13</sup> Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmeye başlanan kanun tasarısında kuruluş amacı kısaca şöyle ifade edilmiştir; “*Genel ve toplum sağlığı alanlarında bilimsel çalışmalar yapmak ve aynı zamanda Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığını bir organı olma özelliğini taşıyan bir Hıfzıssıhha Müessesesinin kurulması bu önemli ihtiyacımızın karşılanması bakımından arzu edilmektedir.*”<sup>14</sup>

Sıhhiye Vekili Dr. Refik Saydam kuruluş müjdesini 11 Nisan 1927 günü, Türkiye Büyük Millet Meclisinde, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti bütçesi için yaptığı konuşmada:

“*Hey’et-i celilenizden aldığımız müsaade üzerine, Ankara’da büyük bir hıfzıssıhha müessesesi yapılacaktır. Bütün bu teşkilâtı vücuda getirdikten sonra, tekmil (bütün) memlekette mevcut etibbayı (hekimleri) aledderecat (derecelerine göre, sırasıyla) hıfzıssıhha müessesesinde içtimâi tedrisata (topluluğa eğitime) tâbi tutarak halk, hayat ve sıhhati hakkında bilhassa insanların hastalanmaması için lâzım gelen tedrisatı kendilerine vermeğe başlayacağız. Bu sene zarfında inşaatına başlayacağız*” ifadesiyle verdi.<sup>15</sup> 27 Mayıs 1928 tarihinde *Resmî Gazete*'de (Sayı.899, s. 210-211) yayımlanarak yürürlüğe giren 1267 sayılı *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun* uyarınca, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletine bağlı olarak kuruldu.<sup>16</sup> Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin görevleri de bu kanunla belirlenmişti. Başlıca görevleri; halk sağlığının düzeltilip geliştirilmesine hizmet edecek her türlü bilimsel araştırma ve incelemeleri yapmak, Sıhhiye Vekâletinin vereceği sağlık problemleri ve bilimsel araştırmalar ile uğraşmak ve istenen analizleri yapmak, Sıhhiye Vekâletinin gerekli gördüğü aşı ve serumları hazırlamak, ithal edilen ilaçlar ile terkiplerini kontrol etmek, genel sağlığın ve halk sağlığının korunması ile bulaşıcı hastalıklara yönelik bütün meseleler ile uğraşmak, resmi kurumlar, belediyeler ile gerçek ve tüzel kişilerin bilimsel meseleler hakkında yapacakları başvurular hakkında görüş beyan etmektir. Ayrıca hekimler ile sağlık görevlileri, genel olarak sağlığın ve sosyal sağlığın korunması hakkında yetiştirmek amacıyla eğitim verecekti (madde.2).

*Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi* için yerleşim yeri olarak Ankara-Yenişehir seçilmişti. Cebeci Caddesi üzerinde yapılması kararlaştırılan binasının yapımı, 30 Nisan 1927 imzalanan sözleşme uyarınca 15 Kasım 1927 tarihinde teslim edilmek üzere, merkezi Viyana’da bulunan Redlich ve Berger İnşaat Şirketine verilmişti. Bu binanın orta bölümünde kapı üzerindeki dış bükey duvarına, Avusturyalı Heykeltıraş Wilhelm Frass tarafından yapılan Yunan mitolojisinde Asklepios’un kızı olarak bilinen Tanrıça Hygenia Kabartması yapılmıştı (1927).<sup>17</sup> Fakat inşaat bir türlü tamamlanamayınca, Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi, Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletinin küçük kimya laboratuvarının yeniden donatılmasıyla hazırlanmış olan kimyevi tahlilat şubesi ile faaliyete geçti (1928). Bu şube Türkiye’nin her tarafından gönderilen yiyecek, içecek ve sanayi ürünlerini analiz eder, yerli ve yabancı bütün ilaçların Türk Kodeksi’ne uygun olup olmadığını kontrol eder, kan ve idrar analizleri yapardı. Uzman kimyager yetiştirme

<sup>13</sup> BCA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi). Kurum. 30-18-1-1; Yer. 23-9-9; Tarih. 13.02.1927.

<sup>14</sup> *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem III, Toplantı 73, cilt IV, 10 Mayıs 1928, s. 31.

<sup>15</sup> *Hıfzıssıhha Albümü. 77 Yıllık Başarının Öyküsü*. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi, [Ankara, 1995], s.12.

<sup>16</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. “Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Faaliyeti Hakkında (1933-1948)”, *Türk İjyeni ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, cilt. 9, sayı.1 (Ankara, 1949), s.8-38.

<sup>17</sup> BCA. Kurum. 30-18-1-1; Yer. 26-60-7, Tarih. 9.11 1927.

görevini de üstlenmişti.<sup>18</sup> Kampüs planında yer alan binaların inşaatları devam etmekteyken, Sıhhiye Vekili Dr. Refik Saydam, Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi ve çevresindeki yapıları, “Sıhhat Mahallesi” olarak nitelemişti.<sup>19</sup> 1927-1928 senelerinde kimyahane ve bakteriyoloji binası tamamlandı. Kimyahane ve bakteriyolojihane binasının güneyindeki binaya nakledilen İstanbul’dan nakledilen Bakteriyojihanesi ile Sivas Bakteriyojihanesi, Dr. Mustafa Hilmi Sağun idaresinde Ankara Bakteriyojihanesi adıyla çalışmaya başladı (1929). Bakteriyojili şubesi açıldıktan (1931) kısa bir süre sonra, Ankara Bakteriyojihanesi lağvedilip bakteriyoloji şubesi ile birleştirildi (1933). Üç uzman, iki müstahzır ve birkaç hademe ile işe başlayan bakteriyoloji şubesi Direktör Dr. Emil Gotschlich’in yönetiminde olup, Dr. Vefik Vassaf Akan tarafından vekâleten yönetilmekteydi.<sup>20</sup> Aşı-serum kısmı, Hıfzıssıhha Mektebi, lojman olarak kullanılan apartman ve ahırların inşaatı ise 1929-1932 yıllarında tamamlandı.<sup>21</sup>



**Fotoğraf 3- Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin ilk binası, 1927. Kapı üzerinde bulunan, Yunan Mitolojisi’nde Sağlık Tanrısı Asklepios’un kızı Tanrıça Hygenia kabartması Avusturyalı Heykeltıraş Wilhelm Frass tarafından yapılmıştır. 1936’dan itibaren Aşı-Serum Üretimi ve Araştırma Müdürlüğü olarak kullanılmıştır (Hıfzıssıhha Albümü: 77 Yıllık Başarının Öyküsü. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, 2005, s. 21).**

### **Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin İlk Şubeleri**

Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi 1928 yılında Kimyevi Tahlilat Şubesinde faaliyete başlamış onu Bakteriyojili Şubesi (1931), İmmünobiyoloji (Aşı ve Serum, 1935) Şubesi ve Farmakoloji (1936) Şubesi izlemiştir (1936). Bu dört şubede; 14 mütehassis (uzman) ve 40 yardımcı personel çalışmaktaydı.<sup>22</sup> Bakteriyojili Şubesi İstanbul’daki Bakteriyojihanenin Ankara’ya taşınıp Merkez Hıfzıssıhha Müessesesine bağlanmasıyla kurulmuştur. Bu şubelerden başka; meteoroloji istasyonu, konferans salonu ve kütüphane bulunmaktaydı.<sup>23</sup> Kimyevi Tahlilat Şubesinde; biri büyük diğeri küçük olmak üzere iki laboratuvar bulunmaktaydı. Ayrıca; hidrojen sülfür odası, terazi odası, kalorimetre odası, kan araştırmaları

<sup>18</sup> Şeller [Eduard Scheller]. “Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Kimyevi Tahlilat Şubesinin Techizatı, Mesaisi ve Başardığı İşler”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübî Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1(Ankara, 1938), s. 26-36.; *Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı*. [1938], s. 338-339.

<sup>19</sup> “Sıhhat Mahallesi. Bugünkü Hıfzıssıhha Enstitüsünün civarında yeni sıhhat müesseseleri yapılacaktır”, *Hakimiyet-i Milliye*, 15 Mayıs 1929, s.1.

<sup>20</sup> V. Vassaf Akan. “Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Bakteriyojili Şubesi”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübî Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1(Ankara, 1938), s. 26-36.; Ekrem Kadri Unat. “Türkiye Cumhuriyetinde Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş”, *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı:1(Ocak 1981), s. 388.

<sup>21</sup> Server Kâmil Tokgöz. “Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübî Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1(Ankara, 1938), s. 20-21.

<sup>22</sup> *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*. Haz. S.S.Y.B. Sağlık Propaganda ve Tıbbi İstatistik Genel Müdürlüğü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973, s. 144.; Server Kâmil Tokgöz. agm, s. 22. ; Paul Pulewka. “Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Farmakoloji Şubesi”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübî Biyoloji Mecmuası*, Yıl: 1938, cilt: 1, no: 1 (Ankara, 1938), s. 87-106.

<sup>23</sup> Emil Gotschlich. “Ankara’da T.C. Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin Vazifeleri”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübî Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1 (Ankara, 1938), s. 9-10.

laboratuvarı, hekimlere verilecek tekâmül kursları için bir laboratuvar, şubenin kütüphanesi ve kimyasal maddeler ile araç-gereç deposu vardı.<sup>24</sup> Bakteriyoloji Şubesinde; büyük buzdolabı odası, santrifüj odası, dezenfeksiyon odası, iki tularemi tetkik ve araştırma laboratuvarı, veba araştırma laboratuvarı ve anbar vardı. Üst katta bulunan altı odada ise; bakteriyolojik muayeneler, test ve deneyler, frengi testleri yapılmaktaydı. Bakteriyoloji şubesinin esas görevi; Ankara içme suyunda ve buzlarda mikrop araştırması yapmak ve kolimetri (koli basili sayısını) tespit etmektir. Ayrıca; kan, balgam ve gaita kültürleri yapardı. Görevleri arasında; difteri, meningokok, pnömokok, tularemi, tüberküloz, paratifo, enterit ve sıtma testleri ve kültürleri yapmak da vardı.<sup>25</sup> İmmünobiyojoloji (Aşı ve Serum) Şubesi, bakteriyoloji tahlillerine Kimyahane ve Bakteriyolojihane binasında başlamış,<sup>26</sup> kendi binasında Viyanalı Dr. Stefan Baecher yönetiminde faaliyete geçmiştir (Kasım 1935).<sup>27</sup> Aynı binada Farmakoloji Şubesi de bulunmaktaydı. İmmünobiyojoloji Şubesi; Kontrol Şubesi (Dr. Talat Öz), immünizasyon Şubesi (Baytar Dr. Sait Bilâl Golem), Serum Şubesi (Dr. Feridun Nafiz Uzluk), Aşı Şubesi (Dr. Nihat Kızılay), Çiçek Şubesi (Dr. Niyazi Erzin), Kuduz Şubesi (Dr. Abdülkadir Çilesiz), Antijen ve Gıda Besiyerleri Şubesi (Dr. Ali Mustafa Menteşoğlu) alt şubelerinden ibaretti. Ayrıca deney hayvanları için ahırlar ve karantina binası vardı.<sup>28</sup> Çiçek Aşısı Şubesi, Ankara'ya nakledilen İstanbul Çiçek Aşısı Müessesesinin 31 Haziran 1934'te Merkez Hıfzıssıhha Müessesesine bağlanmasıyla oluşturulmuştur.<sup>29</sup>

Farmakoloji Şubesi, resmen 1 Kasım 1935 tarihinde kurulmuş olmasına rağmen personel ve malzeme eksikliği nedeniyle 1936 yılında, Paul Pulewka (1896-1989) direktörlüğünde faaliyete geçmiştir. Yerli ve ithal ilaçların farmakolojik analizlerini yapar, gıda maddelerinin farmakolojik ve toksikolojik incelemelerini yapar, uyuşturucu maddeleri muayene eder, böcek ilaçlarının etkinliklerini tespit eder, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının talep ettiği farmakoloji ve toksikolojiyle ilgili konularda raporlar hazırlar, Hıfzıssıhha Mektebinde açılan tekâmül kurslarında farmakolojiyi ilgilendiren konularda konferanslar verir. 1937 yılında; 154 yerli ve 86 yabancı müstahzar olmak üzere toplam 240 müstahzar kontrol etmiş, 23 zehirlenme vakasında zehir tespiti yapmış, 16 keyif verici zehir tespiti ve 4 çeşitli muayene yapmıştır.<sup>30</sup>

3 Haziran 1935 tarihinde kabul edilen 2755 sayılı *Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde Kullanılacak Yabancı Uzmanlara Ait Kanun* ile, Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekilliğine Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin bölümleri için yabancı uzmanlar getirme, yabancı uzmanlarla, süresi beş seneyi geçmemek üzere sözleşme yapma izni verildi.<sup>31</sup> Bu kanun çerçevesinde, genel direktörlüğe ve dört şubenin yönetimine yabancı bilim adamları tayin edilince, 1932 yılında göreve başlayan müessesenin ilk müdürü Dr. Mustafa Hilmi Sağun müdürlük görevini Dr. Emil Gotschlich'e (Almanya, 1870-1949) devretti (1935). Dr. Gotschlich'in yardımcılığına Prof. Dr. Server Kâmil Tokgöz (1881-1943) getirildi. 1938 yılında Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin yönetim kadrosu şöyleydi: birinci direktörü ve bakteriyoloji şubesi direktörlüğünü Dr. Emil Gotschlich, ikinci direktörlüğü ise Prof. Dr. Server Kâmil Tokgöz yürütmekteydi. İmmünobiyojoloji (aşı ve serum) şubesi Stefan Baecher (Avusturya), farmakoloji şubesi Paul Pulewka (Almanya, 1896-1989), kimya şubesi Eduard Scheller

<sup>24</sup> Eduard Schelle. "Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Kimyevi Tahlilat Şubesinin Teçhizatı ve Başardığı İşler", *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1 (Ankara 1938), s. 26.

<sup>25</sup> Vassaf Akan. "Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Bakteriyoloji Şubesi", *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1 (Ankara, 1938), s.44.

<sup>26</sup> Server Kâmil Tokgöz. agm, s. 21.

<sup>27</sup> Emil Gotschlich. agm, s. 9; Server Kâmil Tokgöz, agm, s. 21.

<sup>28</sup> Stefan Baecher. "Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin İmmünobiyojoloji Şubesi", *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1 (Ankara, 1938), s. 57-86.

<sup>29</sup> Şerefeddin Mustafa. "Müdürü Bulduğum Zamanda İstanbul Telkihanesisinin Kapanışına Kadar Metot ve Çalışmalarımıza ve Müessesenin Ankara'ya Nakline Dair", A. Süheyl Ünver. *Türkiyede Çiçek Aşısı ve Tarihi*. İstanbul 1948, s.190-200, 202.

<sup>30</sup> Paul Pulewka. agm.

<sup>31</sup> *Resmî Gazete*, Sayı. 3023, 8 Haziran 1935, s. 5309.



(Almanya), bakteriyoloji şubesi Dr. Emil Gotschlich'e vekâleten Doç. Dr. Vefik Vassaf Akan (1893-1967), çiçek aşısı şubesi Dr. Niyazi Erzin (1904-1983) tarafından yönetilmekteydi.<sup>32</sup> Dr. Paul Pulewka (1896-1989) Türkiye'de hem Ankara Tıp Fakültesinin kuruluş sürecine hem de farmakoloji ve toksikoloji bilim dallarının gelişimine önemli katkılar sağlamış bir bilim adamı olarak anılmaktadır.<sup>33</sup> 1938 senesinde müessesede; direktör, ikinci direktör ile üç yabancı şube şefi, 18 Türk uzman, 12 asistan, ayrıca 24 müstahzır, yeteri kadar memur ve hademe çalışmaktaydı.<sup>34</sup>



**Fotoğraf 3A- Kimya Şubesi, 1936 (Hıfzıssıhha Albümü: 77 Yıllık Başarının Öyküsü. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, 2005, s.74).**

Müessesede çalışan Türk uzmanların hepsi; Paris, Berlin, Hamburg, Budapeşte ve Moskova'daki hijyen enstitülerinde çalışmıştı. Uzmanlar önceleri bilimsel araştırmalarını Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletinin dergilerinde yayınladılar. Ekim 1938'de müessesenin birinci direktörü Prof. Dr. Emil Gotschlich'in editörlüğünde *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası* yayın hayatına başladı. Derginin adı 1945 yılında *Türk İjyien ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, 1962 yılında da *Türk Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi* olarak değiştirildi. Daha sonra günümüzde de kullanılmakta olan, *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi* adını aldı (1979).<sup>35</sup>

30 Aralık 1940 tarihli 3959 sayılı, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Teşkiline Dair Kanun* ile görev ve yetki alanı genişletilerek yeniden; halk sağlığının düzeltilmesi, geliştirilmesi ve her hastalık ile mücadeleye yarayacak bilimsel araştırmalar ve incelemeler yapmak, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından belirlenecek aşı, serum ve diğer biyolojik maddeleri hazırlamak, yerli ve yabancı ilaçların, serum ve aşılarla diğer biyolojik ve kimyasal maddelerin kontrollerini yapmak, genel sağlık ve halk sağlığı ile ilgili konularda konferanslar vermek ve yayın yapmak olarak sıralanmıştır.<sup>36</sup>

<sup>32</sup> Server Kâmil Tokgöz. agm, s. 20-21. ; "Merhum Niyazi Erzin'in biyografisi". *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, cilt. 41, sayı.1 (Ankara, 1984), s. 14-16.

<sup>33</sup> Mazhar Semih Başkan. "Ankara Tıp Fakültesi'nin Kuruluşunda Görev Alan Yabancı Bilim Adamları", *Çankaya'da Alman Bilim ve Sanat İnsanlarının İzleri: Prof. Dr. Albert Eckstein (Yaşamı ve Anadolu İzlenimleri), Konferans ve Sergi, 8-18 Ekim 2019*, Çankaya Belediyesi Çağdaş Sanatlar Merkezi, Boyut Tanıtım ve Matbaacılık, Ankara, 2019, s. 51-52.

<sup>34</sup> Server Kâmil Tokgöz. agm, s. 20-21.

<sup>35</sup> Ayşe Peker Özkan, Saime Şahinöz, Hüseyin Göl, Ayşegül Taylan Özkan, Mustafa Ertek. "Dünden Bugüne Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi, 68 yıllık Maraton", *Sağlık Bilimleri Süreli Yayıncılık-2006*, s. 123-131. <https://docplayer.biz.tr/11155251-Dunden-bugune-turk-hijyen-ve-deneysel-biyoloji-dergisi-68-yillik-maraton.html> (Erişim, 14 Mayıs 2023).

<sup>36</sup> "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Teşkiline Dair Kanun", *Resmî Gazete*, sayı. 4703, 4 Kânunusani [Ocak]1941, s. 266-267.



1941’de Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde yabancı uzman çalıştırılması Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletine bırakıldı.<sup>37</sup> Aynı sene Direktör Dr. Emile Gotschlich, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle Almanya’ya dönünce direktörlüğe Dr. Server Kâmil Tokgöz getirildi (1941).

Dr. Refik Saydam 25 Ekim 1937’de Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekilliginden ayrıldıktan sonra 25 Ocak 1939’da Başvekilliğe getirildi. Bu görevinde iken 8 Temmuz 1942’de aniden vefatı üzerine, kurup geliştirdiği bu kuruma *Türkiye Cumhuriyeti Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi* adı verilmiştir.<sup>38</sup>

19 Ekim 1982 tarih ve 17843 sayılı *Resmî Gazete*’de (s.4-5) yayınlanan, “Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Yönetmeliği” ile müessesenin; üretim, kontrol, tanı, eğitim, araştırma, danışmanlık ve yayın hizmetlerine yönelik görevleri genişletilmiş olup bu görevlerinde kapatılıncaya kadar bir değişiklik yapılmamıştır.

### **Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin Görevleri, 1982-2011**

1. Çeşitli aşı ve serumlarla, kan ürünleri, antijen ve antiserumları üretmek ve bakanlığın gerekli göreceği diğer biyolojik ve kimyasal preparatları hazırlamak.
2. Çevre kirlenmesi araştırması ve analizlerini yapmak ve bu amaçla yeni birimler kurmak.
3. Her türlü yerli ve yabancı farmasotik preparatların ilk muayeneleri ile piyasadan alınan numuneleri inceleyip kalite kontrollerini yapmak.
4. Her türlü ruhsatlı ve ruhsatsız ilaçların farmakolojik etkilerini incelemek, kontrendikasyonlarını ve tedavideki yerlerini saptamak ve göstermek.
5. Halk sağlığını ilgilendiren ve kanunlarla belirtilen her türlü mikrobiyolojik, serolojik, parazitolojik, fiziksel muayene ve kimyasal analizleri yapmak.
6. Laboratuvar analiz, kontrol ve üretim metodlarının ülke içinde bir örnek hale getirilmesini sağlamak ve referans laboratuvarı görevlerini yapmak, gerekli görülecek bölgelerde şubeler kurulmasını ve bunların düzenli aralıklarla bilimsel, eğitsel ve yönetsel kontrollerini yaparak etkin çalışmalarını sağlamak.
7. Diğer ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak inceleme, araştırma ve bilimsel yayınlar yapmak, periyodik bilimsel dergi ve yurt çapında laboratuvar yönetimlerinin standardizasyonuna yöneltici yöntemler yayınlamak, düzenli aralıklarla bilimsel konferanslar ve kurslar düzenlemek.
8. Tababet Uzmanlık Tüzüğü’ne göre uzman personel yetiştirmek, yurt çapında laboratuvar ve halk sağlığı personeli yetiştirme çalışmalarını düzenlemek, gerektiğinde, hazırlanacak ortak protokollar çerçevesinde üniversitelerle ve bilimsel kuruluşlarla işbirliği yapmak ve ortak programlar düzenlemek.
9. Personelin, Bakanlığın izni ve onayı ile bilimsel toplantı ve kurslara katılmalarını sağlamak, toplantı ve kurslar düzenlemek.
10. Kontrol, üretim ve araştırma işlevlerine uygun nitelikte ve sayıda deney hayvanı yetiştirmek.
11. Türk ve yabancı üniversite ve yüksekokul ve ilgili meslek okulları mezunlarının halk sağlığı alanında yetiştirilmelerini sağlamak.

<sup>37</sup> *Resmî Gazete*, sayı. 4703, 4 Kânunusani [Ocak]1941, s. 266-267.

<sup>38</sup> “Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin Adının Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, *Resmî Gazete*, sayı:5 184, 10 Ağustos 1942, s. 3504.

12. Halk sağlığı ve bununla ilgili konularda, sivil, askeri ve yabancı kuruluşlarla işbirliği içinde eğitim, öğretim, inceleme ve araştırmalar yapmak.

13. Bakanlığa, halk sağlığı alanındaki sorunlarda belirli aralıklarla ve gerektiğe görüş bildirmek.

14. Halk sağlığı hizmetlerinin yürütülüşünde yarar sağlayabilecek erken tanı, korunma ve tedavi konularında epidemiyolojik alan uygulamaları ve laboratuvar incelemeleri yapmak.<sup>39</sup>

### **Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığının Kapatılması**

13 Aralık 1983 gün ve 181 sayılı *Sağlık Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname*'nin 6. geçici maddesi ile *Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı* adını aldı. Bu sıralarda bulaşıcı hastalıkların tehlike olmaktan çıkmış olmasının rehabetiyle hızla ilerleyen ve yenilenen teknolojiye ayak uydurulamamıştı. Önce; hayat kurtarmak, hastalıkları, yoğun bakım yatışlarını, sakatlıkları önlemek için en etkili ve en güvenli yöntem olan aşıların üretimine 1998 yılında son verilerek bu çok önemli halk sağlığı uygulamasından vazgeçilmiştir. 2002'den itibaren benimsenip uygulanan neoliberal ekonomi modeli hedefleri doğrutusunda devlet kimi sağlık kurumlarından elini çekmeye başladı. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı da teknolojide geri kaldığı gerekçesiyle ama aslında hükümet harcamalarının azaltılması amacıyla, 2 Kasım 2011 tarih ve 663 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin 26. maddesi ile Sağlık Bakanlığı bünyesinde kurulan *Türkiye Halk Sağlığı Kurumuna* bağlanarak pasifize edildi. Daha sonra Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (sayı no.1, madde.361) ile adı *Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü* olarak değiştirildi (2017).<sup>40</sup> Böylece varlığı ismen devam etmekte olan Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı tamamen tarihe karışmış oldu.

### **Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde Aşı ve Serum Üretimi**

Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi aşı üretmeye yeni doğan çocuklar için ağız yoluyla alınan BCG aşısı hazırlamakla başladı (1931). Bu aşı sadece özel isteklere gönderildiğinden uygulama sınırlıydı. 1944 sonunda uygulama alanını genişletmek amacıyla; doğumevleri, doğum servisi olan hastane ve sağlık merkezlerinde doğan çocuklarda kullanılmak üzere haftada bir taze aşı üretilip sevk edilmeye başlandı. 1933-1946 yıllarında 22 doz, 1948 yılında ise 11.800 doz BCG aşısı üretildi. 1948 yılı sonunda deri içi BCG aşısı üretimine geçildi. Alerji bakımından daha üstün olduğundan 1948 sonlarında üretimine geçilen deri içi BCG aşısı; Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi, Verem Savaş Dispanseri, İstanbul Hıfzıssıhha Müessesesi, İzmir Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Hastanesi ile İstanbul Verem Savaş Derneğinde uygulanmaya başlanmıştır.<sup>41</sup>

Kolera, 19. yüzyılda olduğu gibi pandemilerle ortaya çıkmasa da 20. yüzyılda hem dünyada hem de ülkemizde endemik olarak bulunmaktaydı. Bu nedenle Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi; Basra, Pasteur, Marsilya, İstanbul ve Mısır kaynaklı beş suş ile **kolera aşısı** hazırlamayı programına almış, 1933-1937 yılları arasında 199 litre, 1931-1942 yıllarında 261 litre, 1943-1946 arasında 106 litre kolera aşısı üretmişti. 1938 yılında Çin'de çıkan kolera salgını nedeniyle Çin Sıhhat Dairesi, Cenevre'deki Milletler Cemiyeti Hıfzıssıhha Şubesinden bütün ülkelere kolera aşısı göndermeleri için çağrıda bulunmasını istemişti. Bu çağrıya kayıtsız kalmayan Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti, Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinden Çin'e kolera aşısı gönderilip gönderilemeyeceğini sorulmuş, Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi bir

<sup>39</sup> "Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Yönetmeliği", *Resmi Gazete*, sayı. 17843, 19 Ekim 1982, s. 4-5.

<sup>40</sup> <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.1.pdf> (Erişim, 14 Mayıs 2024).

<sup>41</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s.12-13.

milyon santimetre küp (doz) aşı göndermeyi taahhüt etmiştir.<sup>42</sup> Bunun üzerine hazırlanan bir milyon doz kolera aşısı Çin'e yollanmıştır.<sup>43</sup>



**Fotoğraf 4- Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi ana binada Aşı ve Serum Şubesi, 1936 (Hıfzıssıhha Albümü: 77 Yıllık Başarının Öyküsü. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, 2005, s. 23).**

28 Eylül 1947 günü Mısır Hükümeti, Dünya Sağlık Örgütüne El-Kureyn bölgesinde başlayan hastalığın laboratuvar teşhisi ile kolera olduğunun anlaşıldığını bildirmişti. Salgın hızla yayılmış ve 11 Aralık 1947'de 20.344 vakada 10.627 ölümlerle son bulmuştu. Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti, ülkemizin Mısır'a yakınlığı nedeniyle bulaşma ihtimalini göz önünde bulundurarak gerekli tedbirleri almış, kolera bulaşma tehlikesine maruz bulunabilecek yerlerde başta aşı tatbikatı olmak üzere gerekli önlemleri almıştı. Uluslararası geçerliliği olan, "1926 tarihli beynelmilel sıhhi mukavelenamenin tasdiki hakkında kanun", Türkiye Cumhuriyeti tarafından da imzalanmıştı. Bu kanunun 34. maddesi ile sıhhat idarelerine kolera salgınına durdurmak, hastalığın yayılımını azaltmak amacıyla kolera aşısının mümkün olduğu kadar geniş ölçüde tatbik edilmesini tavsiye etmekteydi.<sup>44</sup> Pek çok ülke bu maddeye dayanarak kolera salgınının yayılmasını önlemek amacıyla Mısır'a sağlık heyetleri ve kolera aşısı göndermeye başlamıştı.

Mısır'da kolera çıktığı haber alındığında müessesenin depolarında, ihtiyat olarak 250.000 doz kolera aşısı bulunmaktaydı. Bu aşı derhal memleketimizde kolera bulaşma ihtimali bulunan hudut ve sahil bölgelerine dağıtılmış ve derhal kolera aşısı üretimi faaliyetine geçilmiştir. Kolera aşısı elde etmek üzere hazırlanan laboratuvarında görevlendirilen üç ekibin günde 24 saat nöbetleşe çalışmasıyla kolera aşısı üretilmişti. Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde üretilen bin ton (=bin litre, bir milyon doz) kolera aşısı, Kahire'deki Abbasiye Hastanesi'nde göreve başlayan Kızılay sağlık ekibi tarafından İskenderiye Sağlık Dairesine teslim edilmişti.<sup>45</sup>

Kolera salgınında yardımcı olmak üzere Mısır'a gönderilen Kızılay sağlık ekibi, bu yeni salgından izole edilmiş olan bir suş getirmiş ve bu suş diğer suşlarla karıştırılarak kolera aşısı üretimine devam edilmiştir. Aşı ekipleri ilk bir hafta günde ortalama 70.000 doz hazırlamış, ikinci haftadan itibaren kolera aşısı üretimi günde 100-150.000 doza yükselmiştir. Kızılay Genel Merkezinin yurtiçinde bulunmayan malzeme ve kimyasal maddeleri hızla tedarik etmesi, özellikle jelöz sıkıntısını Amerika'dan 10 günde getirterek çözmesi sayesinde kolera aşısı

<sup>42</sup> BCA. Kurum: 30-10-0-0; Yer. 257-728-14, Dosya Ek. 434A, Tarih: 27.07.1938.

<sup>43</sup> "Çinde Kolera Salgını Var. Hükümetimiz Bir Milyon Santimetre Mikâbı Aşı Göndererek Yardım Etti", *Tan*, 16 Birinci Kanun [Aralık] 1938, s. 3.; "Cholera Vaccine for China Arriving", *The North-China herald and Supreme Court & Consular gazette*, 6.08.1938.

<sup>44</sup> "1926 tarihli beynelmilel sıhhi mukavelenamenin tasdiki hakkında kanun", *Resmi Gazete*, sayı.4078, 7.12.1938.

<sup>45</sup> "Kolera salgını Mısırda genişliyor. Mısır Sağlık Bakanı durumun çok vahim olduğunu söyledi. Hastalık İskenderiye'de de baş gösterdi Türkiye Mısır'a 1 ton aşı gönderdi", *Akşam*, 16 Ekim 1947, s. 1. ; "Mısır'da kolera", *Akşam*, 30 Ekim 1947, s.1.

aksamadan hazırlanmış ve her ihtiyaca cevap verecek miktarda üretilmiştir. Bu sayede Mısır'a 500.000 cc., Suriye'ye 600.000 cc., Ürdün'e 100.000 cc. kolera aşısı gönderilmiştir. Ayrıca bir iki milyon doz kolera aşısı stoklanmıştır. Saf kolera aşısından başka güney ve doğu illerimizde yapılan genel aşı tatbikatını kolaylaştırmak için, "kolera+tifüs+veba", "kolera+tifüs+tifo" ile "kolera+veba" karma aşılarının her birinden ortalama 250.000 doz hazırlanıp bu illerimize sevk edilmiştir.<sup>46</sup>

1961 yılında Filipinler'de başlayan yedinci küresel kolera salgını, 1965'te İran ve Rusya'da görülüp Avrupa'ya sıçramış, beş yıl sonra da Türkiye'ye ulaşmıştır. 17 Ekim 1970 tarihinde İstanbul-Sağmalcılar (salgından sonra adı Bayrampaşa olarak değiştirilmiştir) semtinde başladığı açıklanmıştır. Kolera aşısı yapılmak üzere İstanbul'da yüzlerce aşı merkezi kurulmuş, destek amacıyla İstanbul dışından sağlık ekipleri sevk edilmiş, salgının görüldüğü semtlerden başlanıp halk zorunlu olarak koleraya karşı aşılanmaya başlanmıştır. 19 Ekim itibariyle üç gün içinde iki milyon vatandaşa ücretsiz aşı uygulanmıştır. Ankara'dan bir milyon doz daha kolera aşısı getirilmiş ve okullarda da aşı kampanyası başlatılmıştır. Ayrıca olası ihtiyaçlar için İstanbul'a 840 kg kolera aşısı daha gönderilmiştir. Ankara'da açılan aşı merkezlerinde görev alan; doktorlar, sağlık memurları, sağlık teknisyenleri, hemşireler, hemşire yardımcıları ve hemşire okulları son sınıf öğrencilerinin görev aldığı aşı merkezlerinde dört günde 750 bin kişi aşılanmıştır. 3 Kasım itibariyle Türkiye genelinde 15 milyon kişiye aşı uygulanmış, stoklarda on beş milyon kişilik aşı stoku bulunduğu açıklanmıştır.<sup>47</sup> 7. Küresel kolera salgını 1961 yılında başlayınca Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi kolera aşısı üretimini artırmış, 1961-1965 yıllarında 37.388 litreye, 1966-1970'de ise 48.093 litreye çıkarmıştır. Salgın sönümlendikten sonra 1971 yılında kolera aşısı üretimi 3.430 litreye düşmüştür (Bkz. Tablo-1).

T. C.  
SAĞLIK VE İÇTİMAİ  
MÜDAVENET VEKÂLETİ  
Nispetiye İleri Dairece Binası  
Genel No: 1938  
Özel No: 14715

433A  
Ankara  
1938  
Öz: Çin Sıhhat Müessesesi istenilen  
Kolera aşısı H.

SAĞLIK VE İÇTİMAİ  
MÜDAVENET VEKÂLETİ

Yüksek Beyvekillete

Çin Sıhhat Müessesesi, Cenevrede Milletler Cemiyeti  
Başkanına Gubece Direktörlüğüne, Çindeki kolera epidemisi  
nedeniyle memleketi için kolera aşısı tedarikine tevassut et-  
mesi hususunda müraعاتta bulunması ve adı geçen Direktörlük-  
den de Çin için kolera aşısı göndermek mümkün olup olamayacağı  
ve müesseseden sorulması üzerine Hıfzıssıhha Müessesesinden  
bir milyon santimetre mik'abi aşının gönderilebileceği hakkında  
de taahhütte bulunmuş olduğuna saygılarımla arz ederim .

Sıhhat ve İctimai Müavenet  
vekilii  
Ş. H. Alataş

27-7-1938

28-8-1938

030 10 257 728 14

**Fotoğraf 5- Sağlık Bakanı Dr. Hulusi Alataş'ın Çin'e gönderilecek kolera aşısı hakkında Başbakanlığa bilgi verdiği yazı, 27 Temmuz 1938. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. 30-10-0-0, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer. 257-728-14, Dosya Ek. 434A.**

<sup>46</sup> Niyazi Erzin, Orhan H. Balkan. "1947 Mısır kolera epidemisi ve yurdumuzda buna karşı alınan tedbirler", *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, cilt. 8, sayı.1 (Ankara, 1948), s.37-51.

<sup>47</sup> Barış Ertem. "İstanbul Sağmalcılar Kolera Salgını (1970)", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2020 Special issue, pp.647-660.

Ülkemizin ötesinde berisinde tek tük veba vakaları eksik olmadığından eski salgınlardan elde edilmiş iki yerli suş ile 1933-1937'de 279,5 litre veba aşısı üretilmiştir. 13 Mart 1947 günü Suriye sınırına beş kilometre mesafedeki Urfa Akçakale Harbetülgazel köyünde üç veba vakası ihbarı yapılmış, veba kısa sürede Telseyf köyüne bulaşmıştı. Her iki köy de 15 haneli olup köylüler pirelerin çokluğundan geceleri evlerinde yatamadıklarını söylemişti. Vebaya karşı bir çare yoktur düşüncesiyle özellikle kadınları mücadele ekiplerinden saklanmaktaydılar. İlk olarak köyle kordona alınmış, evler ve eşyalar DDT mahlulü ile dezenfekte edilmiş ve aşılama faaliyetine girişilmişti. Bu epidemi 19 vaka (5 septisemi+14 hıyarcıklı) ile son bulmuştur. Bu veba epidemisinde ihtiyaten Pasteur Enstitüsünden önce 120 kg daha sonra 925 kg veba serumu temin edilmiş, Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde üretilen 1885 kg veba aşısı gönderilmiştir. 1947 Kahire (üç suş) ve Akçakale (1 suş) veba epidemilerinden elde edilen suşlarla 1948 yılında 258 litre veba aşısı üretilmiştir.<sup>48</sup>

Yurtiçinde epidemik menenjit vakalarında kullanılmak üzere menenjit vakalarından tecrit edilmiş meningokok suşlarıyla hazırlanan meningokok aşısı, hastalığın çoğalma ve yayılma eğilimi gösterdiği durumlarda genel olarak uygulanırdı. Penisilin ve sülfamidlerin kullanıma girmesinden sonra üretimi azalmıştır. 1933-1937 yıllarında 388 litre üretilmişken bu sayı 1948'de 78 litreye düşmüştür. Tifo aşısı, polivalan bir aşı olup memleketimizdeki tifo vakalarından elde edilen ve zaman değiştirilen çeşitli tifo, paratifo A ve paratifo B suşlarından hazırlanırdı. Gerek tifo aşısı gerekse tifo ile karışık aşılar çok fazla kullanıldığından, bu aşının üretimi diğer aşılarından fazlaydı. 1933-1937 yıllarında 1.621 litre, 1948'de 2.856 litre, 1938-1942 yıllarında 2.611 litre hazırlanmış, 1948'de üretimi 2.856 litreye çıkmıştı.<sup>49</sup> İstanbul'da 1937 yazıda çıkan tifo salgınında şehrin çeşitli semtlerinde resmi aşı istasyonları açılmıştır. Divanyolu'ndaki çocuk kütüphanesine günde ortalama 200 kişi başvurmuş olup yüzlerce kişi ücretsiz olarak aşılanmıştır.<sup>50</sup> 23 Temmuz 1937 günü İstanbul'da 14.000 kişiye tifo aşısı yapılmıştı.<sup>51</sup> Vakaların artması üzerine 23 Temmuz günü akşama kadar 180 bin kişinin birinci aşıları yapılmış, bunlardan 102 bin kişiye ikinci aşıları uygulanmıştı. Ayrıca İstanbul Belediyesi seyyar ve sabit bütün esnafa aşı olma mecburiyeti getirmiş, 8 Ağustosta bütün esnafın muayene edileceğini ve aşı yaptırmayanların çalışmasına izin verilmeyeceğini, dükkanlarının da kapatılacağını açıklamıştı.<sup>52</sup> Üretim miktarı 1971'den sonra azalmıştır (Bkz. Tablo-1).



**Fotoğraf 6- Tifo aşısı uygulaması. (Hıfzıssıhha Albümü: 77 Yıllık Başarının Öyküsü. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, 2005, s.104).**

Epidemi yapan hastalıklar arasında bulunmadığı halde toplu olarak yaşayan insanların bir kısmında görülebilen pnömokok enfeksiyonlarına karşı 1939-1941 yıllarında özellikle tip I, II ve III tiplerine karşı bir pnömokok aşısı hazırlanmıştır. 1939'da 73 litre, 1940'da 51 litre, 1941'de ise 268 litre üretilmiş fakat kullanımı için 78 litresi sevk edilmişti. Sonraları bu

<sup>48</sup> Niyazi Erzin, Sabahattin Payzın. "Akçakale Vebası", *Türk İjyeni ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, cilt.7, sayı. 3 (Ankara, 1947), s. 31-46.

<sup>49</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s. 10-11.

<sup>50</sup> Doktorların müjdesi: Tifo salgını nihayet tevakkuf devresine girdi", *Son Posta*, 29 Haziran 1937, s. 1 ve 11.

<sup>51</sup> "Tifo mücadelesi yeni ve daha şümüllü tedbirlerle şiddetleniyor", *Tan*, 23 Temmuz 1937, s. 1.

<sup>52</sup> "Tifo münasebetile yeni tedbirler alınıyor", *Akşam*, 27 Temmuz 1937, s. 1 ve 4.; "Endişeye mahal yok! Sıhhat Umum Müdürü tifo için teminat veriyor", *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1937, s. 1 ve 10.

hastalığın tedavisinde kesin etkili sulfamitler ile penisilin kullanımıyla aşının üretiminden vazgeçilmiştir.<sup>53</sup> Bir sindirim sistemi enfeksiyonu olan dizanteriye karşı kullanılan dizanteri aşısı polivalan bir aşıydı. Türkiye, Bükreş ve Pasteur Enstitüsü menşeli Shiga R ve S suşlarından başka, Flexner Y ve E yerli suşlarıyla hazırlanırdı. 1933-1937'de 222,5 litre, 1948'de 254 litre dizanteri aşısı üretilmiştir.<sup>54</sup>

Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi 1948 yılında yeni bir laboratuvar açarak üretmekte olduğu aşılar; boğmaca, stafilokok ve brucella aşılarını eklemiştir. Üretimine yurt içinde izole edilen suşlardan başka Amerika'dan getirilen Peryussis (Phase I) suşlarıyla başlanan boğmaca aşısı hem korunma hem de tedavi amacıyla kullanılmaktaydı. İlk olarak hazırlanan 18 litre boğmaca aşısının ancak 3 litresi kullanılmıştı. Aynı yıl boğmaca aşısı servisinde 22 litre stafilokok aşısı hazırlanmış bunun 13 litresi hastanelere sevk edilmişti. Genellikle süt ürünleri vasıtasıyla bakterilerin hayvanlardan insanlara geçmesiyle ortaya çıkan brusella (bruselloz), tedavisinde kullanılan brucella aşısı, kuru olarak saklanmakta olan yerli ve yabancı 30'dan fazla brucella suşuyla üretilirdi. 1948 yılında 9 litre brucella aşısı hazırlanmış fakat ihtiyaç gösterilmediği için sevkiyat yapılmamıştı. Günümüzde brucella antibiyotiklerle tedavi edilmektedir.<sup>55</sup>

### **Virüs ve Rickettsia Aşıları ve Bakteriyofaj**

Kuduz aşısı 1881 yılından beri İstanbul'daki Dâülkelp Ameliyathanesi'nde (Kuduz Tedavihanesi) üretilmekteydi. Kırsal yaşam bölgelerinde kuduzun çok sık rastlandığı için 1933 yılından itibaren yurdumuzda faaliyet göstermekte olan 82 kuduz istasyonu için Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde Semple Metodu ile hazırlanmaya başlanmış ve 1933-1937 yıllarında 130 litre, 1943-1946'da 478 litre, 1948'de 815 litre kuduz aşısı üretilmiştir. 1948'den sonra, tavşan beyninden F. Högyes Metodu ile üretilen kuduz aşısı uygulanmaya başlanmıştır. Hazırlanan aşılar ülkenin çeşitli yerlerindeki kuduz istasyonlarına gönderilirdi. 1933-1937 yıllarında 130 litre, 1938-1942'de 478 litre, 1943-1946'da 572,5 litre, 1947'de 711 litre, 1948 yılında ise 815 litre kuduz aşısı üretilmişti.<sup>56</sup>



**Fotoğraf 7- Tavşan beyninden kuduz aşısı hazırlanırken, 1936 (Hıfzıssıhha Albümü: 77 Yıllık Başarının Öyküsü. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, 2005, s.37).**

İstanbul Çiçek Aşısı Müessesesi 31 Haziran 1934'te kapatılıp, Çiçek Aşısı Şubesi adıyla Merkez Hıfzıssıhha Müessesesine bağlandıktan sonra İstanbul Çiçek Aşısı Müessesesi Müdürü Dr. Şerafettin Mustafa da Çiçek Aşısı Şubesi mütehasıslığına tayin edildi. İstanbul'daki müessesenin bütün araç-gereç ve teçhizatı ile birlikte, kendi elde ettiği orijinal suşu ve bu

<sup>53</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s. 11-12.

<sup>54</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s.10.

<sup>55</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s. 13.

<sup>56</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s. 14.



orijinal suştan üretilmiş kullanıma hazır iki buçuk milyon doz çiçek aşısını özel olarak yaptırdığı buz kutuları içinde Ankara'ya getirdi. Çiçek Aşısı Şubesi'ni yerleştirip düzenledikten sonra, İstanbul'dan getirdiği orijinal suş ile Ankara'da çiçek aşısı üretimine devam edildi.<sup>57</sup> Böylece 1840 yılında başlayıp kesintisiz devam eden ve bu uzun yılların tecrübelerini içeren çiçek aşısı üretimi 1934 yılından itibaren Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde yapılmaya başlandı. Daha sonra Çiçek Aşısı Şubesini yöneten Dr. Niyazi Erzin, İstanbul'da üretilmekte olan çiçek aşısının genç danalara aşılandığını virülansının düşmemesi için iki dana pasajı arasına bir merkep yavrusu pasajı katıldığını açıklamıştır. Çiçek aşısı üretimi yurtiçinde görülen çiçek vakalarına karşı açılan mücadelelere paralel olarak artırılırdı. 1934-1937'de 29 kg, 1943-1946'da 46 kg, 1947'de 55 kg ve 1948 yılında 3 kg çiçek aşısı hazırlanmıştı.<sup>58</sup> 1929-1938 yıllarında İran'dan Türkiye'ye gelen mülteciler arasında görülen çiçek hastalığı Doğu ve Güneydoğu illerimizde artınca, 1935-1938 yıllarında Bitlis'te 23.723 aşılama, Siirt'te 58.797 aşılama Hakkari'de ise 1936-1938 yıllarında 8.831 aşılama yapılmış ve başarılı sonuçlar alınmıştır.<sup>59</sup>



**Fotoğraf 8- Çiçek Aşısı İstasyonu, 1936 (Hıfzıssıhha Albümü: 77 Yıllık Başarının Öyküsü. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, 2005, s.58).**

1942 yılında, Suriye ve Irak'ta görülen çiçek epidemisi, bu ülkelerle sınırlarımıza yakın illerden Mardin'de Temmuz 1942'de başlamış, kısa sürede Urfa, Siirt, Diyarbakır'a yayılmış, Kasım ayında ise İstanbul, İzmir ve diğer vilayetlerde çiçek vakaları ortaya çıkmıştı. Bu nedenle 1942 yılında 220.000 kişi aşılanmış, Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde 17 milyon doz aşı depolanmıştı. Çok geçmeden 1956 sonlarında İran, Irak ve Lübnan'da çiçek epidemileri çıkması üzerine Doğu ve Güney-doğu illerimizde genel aşı uygulaması yapılmıştır. Çiçek aşısı 1961 yılından itibaren İngiltere'deki Lister Enstitüsü (The Lister Institute of Preventive Medicine) yöntemi esas alınarak hazırlanmaya başlanmıştır. Yeni hazırlama yöntemi aşının üretim miktarı ve kalitesine birçok üstünlük kazandırmıştır. Aşı hayvanı olarak 1-1,5 yaşlarında Çukurova cinsi, sarı tüylü dişi danalar kullanılmaktaydı. 1961 yılının son aylarında İngiltere ve Almanya'da çiçek vakaları görülmüş ve İran'ın sınırlarımıza yakın bölgesinde çiçek epidemisi çıkmıştı. Ülkemizde 1951'de 152 çiçek vakası, 13 ölüm, son olarak da 1957'de 28 çiçek vakası ve 7 ölüm görülmüş ve 1957'den sonra çiçek vakası görülmemiş olmasına rağmen, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı kitlesel aşılama programı başlatmıştır. Bu aşılama programı kapsamında, Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde üretilen gliserinli çiçek aşılarıyla 10.552.968 kişi aşılanmıştır. Ayrıca müessesenin aşı istasyonunda 25.911 aşılama gerçekleştirilmiştir.<sup>60</sup>

<sup>57</sup> Şerefeddin Mustafa. "Müdürü Bulduğum Zamanda İstanbul Telkühhanesinin Kapanışına Kadar Metot ve Çalışmalarımıza ve Müessesenin Ankara'ya Nakline Dair", A. Süheyl Ünver. *Türkiyede Çiçek Aşısı ve Tarihi*. İstanbul 1948, s.190-200, 202.

<sup>58</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s.14-15.

<sup>59</sup> Abdülaziz Kardeş. "Cumhuriyet Döneminde Çiçek Salgınları ve Alınan Önlemler", *The Journal of Academia Social Science Studies*, yıl.13, sayı. 82(2020), s. 309-32.

<sup>60</sup> Elvan Özlüarda, Zeki Durursu, Azmi Arı, "Memleketimizde 1962 Yılında Yapılan Çiçeğe Karşı Kitle Aşılaması ve Elde Edilen Sonuçlar", *Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, cilt. 22, sayı.2-3 (Ankara, 1963), s. 179-201.



Mart 1972’de Irak’ta çiçek vakaları çıkınca, öncelik sınır illerinde olmak üzere bir aşı kampanyası daha başlatılmıştır. Gliserinli çiçek aşısı stoklanmaya elverişli olmadığından Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi üstün bir gayretle çalışarak, Haziran 1972’ye kadar uluslararası standartlar kalitesinde 10 milyon dozdan fazla aşı hazırlayarak illere göndermiştir. Ayrıca BCG kampanyası kapsamında 1972’nin ilk altı ayında 1.057.207 kişiye çiçek aşısı yapılmıştır. Mayıs 1972 sonuna kadar illerimizde 4.486.478 kişi aşılanmıştır. Bu sayede, güney doğu illerimize Suriye, Irak ve İran’dan çiçek girişi önlenmiştir. Dünya Sağlık Örgütü çiçek hastalığının eradike edilmesi için 1967’de dünya ölçeğinde yoğun aşılama ve sürveyans eradikasyon programını başlatmıştır. 8 Mayıs 1980’de çiçek hastalığının küresel olarak eradike edildiği ilan edildikten sonra Dünya Sağlık Örgütü’nün önerisi üzerine, başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de 140 yıldır aralıksız sürdürülmekte olan çiçek aşısı üretimine son verilmiştir (1980).<sup>61</sup>

Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde çiçek aşısı üretiminde kullanılan suş 1953 yılında Ankara’dan Münih’e götürülmüş ve “Ankara Vaccinia Virus” adıyla Münih Üniversitesi Enfeksiyon Hastalıkları ve Tropikal Tıp Enstitüsü’nün suş koleksiyonuna eklenmiştir. 1953-1968 yılları arasında burada primer tavuk hücrelerinde 516. seri doku pasajından sonra, “Modifiertes Vakziniavirus Ankara” (MVA-Modifiye Ankara Virus) olarak adlandırılmıştır (1968). 7.000’den fazla kişide yapılan testlerin ardından, Münih Bavyera Eyalet Aşı Enstitüsü (Bayerische Landesimpfanstalt Munchen) tarafından, çiçek hastalığına karşı birincil ön aşı olarak pazarlama izni alınmıştır. Bunun üzerine 1977-1980 yıllarında Almanya’da 120.000’den fazla kişide kullanılmış ve hiçbir ciddi yan etkisi görülmemiştir. Bu ilk lisanslı Modifiye Ankara Virus aşısıyla yapılan aşılama, Almanya’daki çiçek aşısı programının sona ermesiyle durdurulmuştur. Daha sonra güvenilirliği test edilen Modifiye Ankara Virus, çiçek hastalığına karşı üçüncü nesil aşı olarak lisanslanmış olup halen bulaşıcı hastalıklara ve kansere karşı yeni aday aşılama geliştirilmesi için güçlü bir vektör sistemi olarak hizmet vermekte ve benzersiz bir aşı virüsü türü olarak tanımlanmaktadır.<sup>62</sup> Modifiye Ankara Virus aşısı Danimarkalı Bavarian Nordic şirketi tarafından yapılan geliştirme sonunda, insan hücrelerinde çoğalamayan bir aşı elde edilmiş ve bu aşıya “Modifiye Vaccinia Ankara-Bavarian Nordic” (MVA-BN) adı verilmiştir. Dünya Sağlık Örgütü Mayıs 2022’de başlayan ve giderek yayılan maymun çiçeğine (Mpx) karşı, acil ihtiyaç halinde; bu hayati ürüne kolayca erişilmesine, bulaşmayı azaltmasına ve salgının kontrol altına alınmasına yardımcı olması amacıyla, 13 Eylül 2024’te Modifiye Vaccinia Ankara-Bavarian Nordic (MVA-BN) aşısının ön yeterliliğini onaylamıştır.<sup>63</sup> Hemen ardından Dünya Sağlık Örgütü bu kez Modifiye Vaccinia Ankara-Bavarian Nordic (MVA-BN) aşısının 12 ila 17 yaş arasındaki ergenlerde kullanımı için ön yeterlilik vermiş ve endikasyonunu, "12 yaş ve üzeri bireylerde çiçek hastalığı, Mpx ve vaccinia virüsünün neden olduğu hastalığa karşı aktif bağışıklama" olarak genişletmiştir (8 Ekim 2024).<sup>64</sup>

Uluslararası bilim dünyası, hemen hemen hiç yan etkisi bulunmayan yeni nesil çiçek aşısı ile son zamanlarda yayılmaya başlayan Mpx ile mücadelede önerilen tek aşı olan, Modifiye Vaccinia Ankara-Bavarian Nordic (MVA-BN) aşısını, Modifiye Ankara Virusunun (MVA) ata suşu olan Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi çiçek suşuna borçludur. Yürütülmekte olan bilimsel çalışmalar Modifiye Ankara Virusunun (MVA) başka dertlere de derman olacağı yolunda

<sup>61</sup> Nuran Yıldırım. “Türkiye’de Çiçek Aşısı Üretimi”, *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, Cilt.80, no. 3 (2023), s. 387-406.

<sup>62</sup> A.Volz ve G. Sutter: “Modified Vaccinia Virus Ankara : History, Value in Basic Research, and Current Perspectives for Vaccine Development”, *Advances in Virus Research*, 97(2017), pp. 187-243. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28057259/>. (Erişim. 24 Mart 2024).

<sup>63</sup> “WHO prequalifies the first vaccine against mpox”, <https://www.who.int/news/item/13-09-2024-who-prequalifies-the-first-vaccine-against-mpox> (Erişim, 29 Ekim 2024).

<sup>64</sup> “WHO grants approval for use of Bavarian Nordic’s mpox vaccine in adolescents”, <https://extranet.who.int/prequal/news/who-grants-approval-use-bavarian-nordics-mpox-vaccine-adolescents> (Erişim. 29 Ekim 2024).

umutları güçlendirmektedir. Ama ne yazık ki çiçek hastalığı dünyada eradike edildikten sonra bu orijinal suş imha edilmiş ve ülkemizde bir örneği kalmamıştır.

Tifüs aşısı servisi kurulmasına karar verilince; Tunus, Cezayir, Fas ve Pasteur Enstitüleri ile Almanya'da bu işle uğraşan kurumlara uzmanlar gönderilmiş, tifüse karşı alınan tedbirler ve uygulanmakta olan yöntemler hakkında bilgi edinilmiştir.<sup>65</sup> Bu inceleme seyahatinden sonra 1942'de kurulmuş olan laboratuvar aynı sene 71 litre tifüs aşısı hazırlamıştı. Seneler ilerledikçe tifüs aşısı üretimi artmış, 1944'te 10.597 litreye, 1945'te 10.100 litreye yükseldikten sonra azalmaya başlayarak 1946'da 5.600 litreye, 1948'de 1.679 litreye düşmüştür.<sup>66</sup> Tifüsün ülkemizde yok olması üzerine 1971'de tifüs aşısı üretimine son verilmiştir (Bkz. Tablo-1).



**Fotoğraf 9- Tifüs aşısı uygulaması. (Hıfzıssıhha Albümü: 77 Yıllık Başarının Öyküsü. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, 2005, s.105).**

### **Bakteriyofaj**

Çocuk yaz ishalleri ile mücadelede ihtiyaç duyulan bakteriyofaj üretimine 1939'dan itibaren başlanmıştır. Elde edilen bakteriyofaj polivalan olup; koli, dizanteriler (Flexner, Sonne, Hiss ve Schmitz), tifo, paratifo A ve B'ye karşı etkiliydi. Çocuk yaz ishallerinde sulfaguanidin kullanımı yaygınlaşmış olmasına rağmen bakteriyofaj talepleri azalmamış, birçok hastanede her ikisi kullanılarak iyi sonuçlar elde edilmiştir. 1939-1943 yıllarında 186 litre, 1944-1948 yıllarında ise 730 litre bakteriyofaj üretilmiştir.<sup>67</sup>

### **Grip/İnfluenza Aşısı**

Kasım 1950'de İstanbul'da başlayan grip/influenza salgını kısa sürede Türkiye'ye yayılmıştı. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Virüs Servisi, Sivas Sağlık Müdürlüğünden gönderilen üç vaka ile Ankara'daki vakaların boğaz çalkantı sularından ürettiği virüs kültürlerini kurutarak Londra'daki Dünya Grip Merkezine gönderdi ve Dünya Sağlık Örgütü'nün Cenevre'deki Epidemiyoloji Servisine bilgi verdi. Devam edilen inceleme sonunda virüsün influenza A tipine ait A-prime soyu olduğu tespit edildi. Bunun üzerine Dünya Sağlık Örgütü, 2 Şubat 1951'de Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesini Dünya Grip/İnfluenza Merkezine bağlı uluslararası bölgesel influenza merkezi kabul ettiğini bildirdi. Bu epidemiy sırasında Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi influenza virüsü tipleri ile aşı çalışmalarına da başlamıştır. İlk grip/influenza aşısı bu epidemide müessesede izole edilen virüs ile monovalan olarak hazırlanmıştır. Bu aşı müessesede çalışan yüzlerce müstahdeme ve aşı istasyonuna başvuranlara uygulanmış, daha sonra Ankara civarındaki bir askeri birliğe gönderilmiştir.<sup>68</sup>

<sup>65</sup> "Ankara Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde bir tifüs aşısı laboratuvarı açıldı ve faaliyete geçirildi", *Son Posta*, 26 Mart 1943, s.1.

<sup>66</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s.15

<sup>67</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s. 15-16.

<sup>68</sup> Zühdü Berke. "1950-51 İnfluenza Epidemisi Münasebetiyle İnfluenza Salgınlarına ve Virüsü Üzerine Umumi Bir Bakış Dünya İnfluenza Teşkilatı", *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, Cilt. 11, sayı.2 (1951), s. 146-159, 196.

## Toksin ve Anatoksinler

Toksinler ve anatoksinler ilk olarak İstanbul'daki Bakteriyolojihanede üretilip insanlara uygulanmaya başlanmıştır (1930). Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde immünizasyon için kullanılan İstanbul'daki Bakteriyolojihaneden devredilen toksin ve antitoksinler kullanılmaya başlanmıştır. 1934 yılında elde edilmeye başlanan toksinlerden bir kısmı serum hayvanlarının immünizasyonunda, bir kısmı ise anatoksin haline getirilip insan aşısı ve bir serum hayvanı immünizasyonu için kullanılırdı. Difteri toksini ve anatoksini, 1934-1937 yıllarında 85 litre difteri toksini ve 37,5 litre difteri anatoksini üretilmişti. Tetanoz toksini ve tetanoz anatoksini üretimine 1935 yılında başlanmış, 1935-1937'de 250 litre tetanoz toksini ile 200 litre tetanoz antitoksini üretilmiştir. 1948 yılında üretim artmış, 1.173 litre tetanoz toksini ve 302 litre tetanoz antitoksini üretilmiştir. Kızıl toksini 1934'den itibaren üretilmeye başlanmış, 1934-1937 yılları arasında 55 litre, 1948 yılında ise 132 litre üretilmiştir.<sup>69</sup>

## Karma Aşılar

Bağışıklık bakımından tek aşılarından üstün olan karma aşıların üretimi, tifo+tetanoz karma aşısı ile başlamıştır (1941). Özellikle ilkokullarda uygulanmak üzere 1947 yılında 9.360 litre hazırlanmıştır. Difteri+tetanoz karma anatoksini özellikle difteri çağında bulunan çocukların, aynı zamanda muhtemel bir tetanoz enfeksiyonundan korunması için başarıyla kullanılırdı. Bu karma aşının tecrübe tatbikatı 1944 yılında yapılmış ve iyi sonuç alınması üzerine 1947 yılında üretimi 8.250 litreye çıkarılmıştır. Tifo+tifüs karma aşısı 1946'da hazırlanmaya başlandı. Bütün sağlık kurumlarında geniş ölçüde uygulanırdı. 1948'de 4.288 litre üretilmişti. Tifo+difteri karma aşısı, özellikle çocukları bu iki enfeksiyona karşı bağışıklamak amacıyla 1946'dan itibaren yaygın olarak kullanılmıştır. Akçakale'de ortaya çıkan birkaç veba vakasının yayılmasını ve 1947'de Mısır'da çıkan kolera salgınının yurdumuza girişini önlemek için yapılan mücadelede, veba+kolera aşısı, veba+kolera+tifüs aşısı ve tifo+kolera+tifüs aşısı kullanılmıştır. Bunlara ilaveten 1948 sonlarında hazırlanan 1 litre boğmaca+difteri karma aşısı 1949 yılında uygulanmaya başlanmıştır.<sup>70</sup>

C İ N S İ	1951-1955 Litre	1956-1960 Litre	1961-1965 Litre	1966-1970 Litre	1971 Litre	1972 Litre
TİFO	23.573	35.649	37.388	20.178	3.430	3.041
KOLERA	639	2.802	1.827	48.093	10.316	8.000
BCG (Deri İçi)	2.023	2.584	7.290	3.750	44,6	182,6
BCG (Ağız yolu, doz)	6.297	33.311	17.596	640	-	-
BOĞMACA	629	489	188	-	-	-
VEBA	2.213	348	793	-	-	-
MENİNGOKOK	467	-	-	-	-	-
ÇİÇEK (Yaş Doz)	55.000	119.800	40.924	35.975	6.239	13.075
ÇİÇEK (Kuru Doz)	-	-	163	1.811	450	351,9
KUDUZ	6.341	11.318	10.218	10.177	2.368	2.307
TİFÜS	9.028	7.418	5.204	439	-	-
INFLUENZA	146	185	19	39,6	6	7,6
DİFTERİ (Anatoksin)	6.503	10.443	5.021	384,6	6,4	-
TETANOS (Anatoksin)	3.169	3.349	1.002	389,9	51,6	44,3
DİZANTERİ	261	-	-	-	-	-
TİFO-TETANOS	173	170	1.413	5.363	1.507	1.814
TİFO-DİFTERİ	1.251	1.465	3.360	-	-	-
TİFO-TİFÜS	21.092	765	504	410	-	-
TİFO-DİFTERİ-TETANOS	1.118	3.118	7.876	17.220	2.292	2.591
DİFTERİ-TETANOS	366	591	1.527	2.375	14	-
BOĞMACA-DİFTERİ	334	2.528	4.584	130	-	-

<sup>69</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s. 16-18.

<sup>70</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s.18-21.

BOĞMACA-DİFTERİ-TETANOS	-	168	2.091	6.348	848	1.368
-------------------------	---	-----	-------	-------	-----	-------

**Tablo-1: 1951-1972 Yıllarında Üretilen Aşılar<sup>71</sup>**

Önceleri ülkemiz için gerekli serumlar yurtdışından ithal edilirken, Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi 1933 yılının son aylarında serum üretimine başlamış, burada üretilen serumlar 1934 yılından itibaren kullanıma girmiştir. İhtiyacı karşılayacak kadar serum üretildikten sonra serum ithaline son verilmiştir. Dr. Refik Saydam'ın Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletini yönettiği sırada; Yunanistan, Irak, Suriye'ye tetanoz, difteri serumları gönderilmiştir.<sup>72</sup> 1948 yılında; tetanoz serumu (803 litre), difteri serumu (495 litre), dizanteri serumu (247 litre), meningokok serumu (51 litre), kızıl serumu (58 litre), gangren serumu (polivalan, 391 litre), akrep serumu (55 litre), kuduz serumu (92 litre), şarbon serumu (934 litre) hazırlanmıştır.<sup>73</sup> Meningokok serumu 1956 yılından itibaren, dizanteri serumu 1961'den sonra, hemolitik ise 1966'dan sonra üretilmemiştir (Bkz. Tablo-3). Daha sonra Merkez Hıfzıssıhha Müessesesine bağlı olarak Ankara-Çubuk ilçesinde Esenboğa Serum Çiftliği kurulmuştur (1968). Burada serum üretiminde kullanılmak amacıyla at, tavşan gibi hayvanlar yetiştirilirdi. Serum çiftliği faaliyete geçtikten sonra, tetanos serumu üretimi 1968-1970 yıllarında en yüksek seviyesine ulaşmış (881.946 şişe), difteri, şarbon, akrep serumlarının üretimi de aynı yıllarda artmıştır (Bkz. Tablo-2).

CİNSİ	1951-1955 litre	1956-1960 litre	1961-1965 litre	1966-1967 litre	1968-1970 şişe	1971-1972 şişe
TETANOS	8.247	7.776	8.038	3.209	881.946	534.263
DİFTERİ	2.864	5.896	5.432	883	102.800	45.727
GAZLI GANGREN	719	312	1.192	784	27.842	15.243
ŞARBON	3.567	3.323	2.561	700	33.598	20.422
KUDUZ	85.5	164	113.5	147	6.441	5.125
AKREP	484	98,9	240	129.5	46.680	52.850
MENİNGOGOK	508	-	-	-	-	-
DİZANTERİ	481	274	-	-	-	-
HEMOLİTİK	20.2	31	37,3	-	505	1.255
NORMAL	772	1.092	267	322,7	2.913	1.460

**Tablo-2: 1951-1972 Yıllarında Üretilen Serumlar<sup>74</sup>**

### Antijenler

Frenginin serolojik teşhisinde kullanılan antijenler; bakteriyoloji şubesinde, tüberkülin antijen servisinde, hemolitik serum immünizasyon şubesinde üretilirdi. Antijen metilik ise kuduz şubesinde elde edilmekteydi. Wassermann antijeninin 1933-1937'de 5.875 cc. olan üretimi 1948'de artarak 11.600 cc. olmuştu. Kahn antijeni 1933-1937'de 2.341 cc., 1948'de ise 8.260 cc. olarak gerçekleşmişti. 1948 yılında Meinicke antijeni 1.620 cc., Zaks antijeni 1933-1938 yıllarında 18.050 cc. hazırlanmış ve 1938'de üretimine son verilmiştir. Hemolitik serumunun üretimi 1948 yılında 2.540 cc. olarak gerçekleşmiştir. Tüberkülin ihtiyacı Tarım Bakanlığı Etlik Bakteriyoloji ve Serum Enstitüsünden temin edildiği için üretilmemiştir. 1947 yılında antijen servisine bağlı olarak açılan tüberkülin laboratuvarında üretime başlanmış, hazırlanma, kontrol ve bekletilme işlemlerinin uzun sürmesi nedeniyle uygulanmasına 1948 yılında başlanmıştır. 1942 yılından beri antijen metalik, 1948'de ise brucellergen üretimine başlanmıştır.<sup>75</sup>

<sup>71</sup> Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 152.

<sup>72</sup> Server Kâmil Tokgöz: "Prof. Dr. Refik Saydam, 1881-1942", *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Araştırma Dergisi*, Cilt. 3, sayı.1 (Ankara, 1943), s. 5-11.

<sup>73</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan: agm. s. 21-27.

<sup>74</sup> Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 153.

<sup>75</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s. 28-31.

## Aşı İstasyonu

Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinde üretilen kuduz ve çiçek aşılı, başvuranlara üretim servislerinde yapılmaktaydı. Olağanüstü hallerde bakteriyoloji şubesinde de yapılırdı. Sonraları bu durum sakıncalı görüldü ve müessesede her aşığı parasız olarak yapacak bir aşı istasyonu açıldı. Aşı İstasyonunda 1947'nin son beş ayında; 52.382 çeşitli aşı ve 416 kuduz aşısı olmak üzere toplam 52.798 kişi aşılanmıştır. 1948 yılında ise 21.525 aşılama ve 2.369 kuduz aşısı olmak üzere toplam 23.894 aşılama yapılmıştır. Aralık 1948'de 285 kişiye tüberkülin uygulanmış ve menfi teamül gösteren 63 kişi aşılanmıştır.<sup>76</sup>

## Aşı Üretiminin Sonu

1980'li yıllarda biyoteknoloji (BT) ve informatik teknoloji (IT) alanlarındaki gelişmelerle rutin bağışıklama programında kullanılan rutin aşılı yeni teknolojilerle üretilmeye başladı. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Başkanlığı 1990'lı yılların başlarında 18 farklı tipte aşı üretmekteydi.<sup>77</sup> Fakat çağa uygun teknolojilerle yenilenmediği için; 1996'da difteri+boğmaca+tetanoz karma aşısı (DBT) ve Semple tipi kuduz aşısının üretimine, 1997 yılında eski teknoloji ile üretilen BCG aşısı üretimine ekonomik olmadığı gerekçesiyle son verilmiş, bundan sonra aşı üretilmemiştir. İhtiyaç duyulan aşılıların ithal yoluyla temini yoluna gidilmiştir. İthal edilen aşılılar kademeli olarak paketleme ve enjektöre dolum teknolojisi ile kullanıma sunulmuştur. 2009'da beşli karma (DaBT-İPA-Hib) ve 2011'de dörtlü karma (DaBT-İPA) aşılılarının üç yıllık alımı yapılırken kademeli olarak paketleme ve enjektöre dolum teknolojisi de ülkemize getirilmiştir. 2010'da zatürre aşısı (KPA-Konjuge Pnömonokok) ile paketleme, enjektöre dolum yanında formülasyon teknolojisi de ülkemize getirilmiştir. Sağlık Bakanlığı'na bağlı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü tarafından; yılan, akrep, tetanos ve difteri serum üretimi devam etmektedir. 2018'den itibaren sadece dolumu yapılan tetanoz aşısı yerine yerli tetanoz aşısı üretimine başlanmıştır (2020).<sup>78</sup>

Aralık 2019'da Çin'de başlayıp 2020'de bütün dünyaya yayılan COVID-19 pandemisinde aylarca Çin'den aşı beklenirken, aşılıların önemi anlaşılmış ve stratejik bir mesele olduğu fark edilmiştir. Bunun üzerine aşılılar ile biyoteknolojik ürünler geliştirip üretmek üzere, *Hıfzıssıhha-Türkiye Aşı ve Biyoteknolojik Ürün Araştırma ve Üretim Merkezi* adıyla Ankara'da faaliyet gösterecek bir kurumun açılması planlanmıştır. Esenboğa Havalimanı yakınlarında 50 bin metrekarelik bir alana yapılacak merkezin araştırma ve üretim laboratuvarlarının yer aldığı ilk etabının ihalesi 16 Şubat 2022'de yapılmış olup 2024 sonunda tamamlanma aşamasına geldiği açıklanmıştır. Merkezin ikinci etabında aşı üretim tesisleri yer alacak, üçüncü bölümünde ise cihazların montajı ve ruhsatlandırılma işlemleri gerçekleştirilecektir. Türkiye'nin "Aşı Üssü" olarak planlanan yeni Hıfzıssıhha Merkezi'nin yerli üretimi geliştirerek dışa bağımlılığı azaltması beklenmektedir.<sup>79</sup>

## Sonuç

Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılıkların sağlık işlerini yönettiği yüz yıllar boyunca merkezi bir sağlık teşkilatı yoktu. 1840'ta faaliyete geçen Meclis-i Sıhhiye (Karantina İdaresi) bulaşıcı hastalıklar ve salgınlarla ilgili önlemleri almaya başlamış, Meclis-i Tıbbiye ise sivil sağlık işleri ile uğraşmakla görevlendirilmişti. 1911'de başlayan Trablusgarp Savaşı'na 1912'de eklenen Balkan Savaşları ve hemen ardından 1914'te girilen Birinci Dünya Savaşı'nın zorlu koşulları nedeniyle nüfusumuz azalmış, yoksulluk artmış, bulaşıcı hastalıklar halk sağlığını tehdit eder

<sup>76</sup> Niyazi Erzin, Orhan Hulusi Balkan. agm, s. 36.

<sup>77</sup> Vedat Bulut. "Tarihsel süreçte Türkiye'de aşı üretimi", *Hekim Sözü* (Ocak-Şubat 2021), s. 12-14. [https://www.istabip.org.tr/site\\_icerik/2021/subat/hekimsozu/dosya1.pdf](https://www.istabip.org.tr/site_icerik/2021/subat/hekimsozu/dosya1.pdf) (Erişim. 23 Nisan 2024).

<sup>78</sup> "Türkiye'de Aşının Tarihçesi", <https://covid19asi.saglik.gov.tr/TR-77801/turkiyede-asinin-tarihcesi.html>. (Erişim. 16 Haziran 2024).

<sup>79</sup> Burcu Şen. "Türkiye'nin yerli aşı üretim üssü için geri sayım", *Sabah*, 26.6.2024. <https://www.sabah.com.tr/gundem/2024/06/20/turkiyenin-yerli-asi-uretim-ussu-icin-geri-sayim> (Erişim. 14 Kasım 2024).

boyutlara ulaşmıştı. Kurtuluş Savaşı sürerken 23 Nisan 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti kuruldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, millet iradesine dayanmadığını ileri sürerek İstanbul'daki hükümeti ve Osmanlı Devleti kurumlarını tanımıyordu. Yeni devletin inşasında sağlıklı bireylere ihtiyaç olduğunu bilen Mustafa Kemal Atatürk halk sağlığına önem ve öncelik veriyordu. Bu nedenle koruyucu hekimliği tıbbın temeli kabul eden Refik Saydam'ı Sağlık Bakanı olarak görevlendirdi. Atatürk döneminde uzun süre sağlık bakanlığı yapan Dr. Refik Saydam'ın girişimleriyle bugünkü sağlık teşkilatımızın temelleri atılmış, peş peşe yürürlüğe konan sağlıkla ilgili kanun ve yönetmeliklerle sağlık hizmetlerinin temel ilkeleri oluşturulmuştur. Koruyucu sağlık hizmetlerine önem veren Dr. Refik Saydam, genç Cumhuriyet'in ekonomik sıkıntılarına rağmen, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede dikey örgütlenme modelini uygulayarak her hastalık için ayrı bir örgüt kurmuş, bu örgütlere özel personel yetiştirilmesini sağlamış, bulaşıcı hastalıklarla savaşı en ücra köylere kadar götürmek için her olanağın kullanılması sayesinde bulaşıcı hastalıkların önü alınabilmiştir. Sağlık Bakanlığına bağlı bulaşıcı hastalıklarla mücadele örgütleri yanında, Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi de bilimsel araştırmaları ve izlediği koruyucu tıp uygulamaları ile adeta halk sağlığının kalbi olmuştur. Toplum sağlığının korunup kollanmasında üstlendiği görevleri hakkıyla yerine getirmiş, ürettiği aşılardan ve serumlarla aşı ve serum ithaline son verilmesini sağlayarak ekonomiye de katkıda bulunmuştur.

Atatürk'ün halkçılık ilkesi ve halkçılık anlayışının temelinde bilgili, vatandaşlık hak ve bilincine ulaşmış insanlar yetiştirmek yatmaktaydı.<sup>80</sup> İnsanlar ancak sağlıklı olabilirlerse O'nun özlediği niteliklere sahip olabilirdi. Bu nedenle Dr. Refik Saydam'ın halkın sağlığını önde tutan politikalarını destekleyen Atatürk'ün halkçılık anlayışının sağlığında yürütülen koruyucu sağlık politikaları ile hayata geçtiğini söyleyebiliriz.

#### **KAYNAKLAR**

"1926 tarihli beynelmilel sıhhi mukavelenamenin tasdiki hakkında kanun", *Resmi Gazete*, sayı.4078, 7.12.1938.

AKAN, V. Vassaf; "Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Bakterioloji Şubesi", *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübî Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1(Ankara, 1938), s. 26-36.

AKAN, Vassaf. "Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Bakterioloji Şubesi", *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübî Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1(Ankara, 1938), s.44.

"Ankara Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde bir tifüs aşısı lâboratuvarı açıldı ve faaliyete geçirildi", *Son Posta*, 26 Mart 1943, s.1.

AYDIN, Erdem; *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*. Naturel, Ankara, 2002.

BAŞKAN, Mazhar Semih; "Ankara Tıp Fakültesi'nin Kuruluşunda Görev Alan Yabancı Bilim Adamları", *Çankaya'da Alman Bilim ve Sanat İnsanlarının İzleri: Prof. Dr. Albert Eckstein (Yaşamı ve Anadolu İzlenimleri), Konferans ve Sergi, 8-18 Ekim 2019*, Çankaya Belediyesi Çağdaş Sanatlar Merkezi, Boyut Tanıtım ve Matbaacılık, Ankara, 2019, s. 51-52.

BCA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi). Kurum. 30-18-1-1; Yer. 23-9-9; Tarih. 13.02.1927.

BCA. Kurum. 30-18-1-1; Yer. 26-60-7, Tarih. 9.11 1927.

BCA. Kurum: 30-10-0-0; Yer. 257-728-14, Dosya Ek. 434A, Tarih: 27.07.1938.

---

<sup>80</sup> Abdullah İlgezdi. Atatürk'ün Halkçılık Anlayışının Türkiye'nin Çağdaşlaşmasındaki Rolü ve Önemi", *Muğla Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, sayı.8 (Bahar 2002). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217185> (Erişim. 16 Haziran 2024).



BAECHER, Stefan; “Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin İmmünbiyoloji Şubesi”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1 (Ankara, 1938), s. 57-86.

BERKE, Zühdî; “1950-51 İnfluenza Epidemisi Münasebetiyle İnfluenza Salgınlarına ve Virüsü Üzerine Umumi Bir Bakış Dünya İnfluenza Teşkilatı”, *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, Cilt. 11, sayı.2 (1951), s. 146-159, 196.

BULUT, Vedat; “Tarihsel süreçte Türkiye’de aşı üretimi”, *Hekim Sözü* (Ocak-Şubat 2021), s. 12-14. [https://www.istabip.org.tr/site\\_icerik/2021/subat/hekimsozu/dosya1.pdf](https://www.istabip.org.tr/site_icerik/2021/subat/hekimsozu/dosya1.pdf) (Erişim. 23 Nisan 2024).

Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun”, *Ceride-i Resmîye*, no. 1, sayı. 1 (7 Şubat 1337/1921), s. 6-7.

“Cholera Vaccine for China Arriving”, *The North-China herald and Supreme Court & Cunsular gazette*, 6.08.1938.

*Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı*. [1938].

“Çinde Kolera Salgını Var. Hükümetimiz Bir Milyon Santimetre Mikâbı Aşı Göndererek Yardım Etti”, *Tan*, 16 Birinci Kanun [Aralık] 1938, s. 3.

DANYER, Erdem; YILDIRIM, Özcan, YARALI, Cevdet; “Etlik Veteriner Kontrol Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Kuruluşu ve Üretim Tarihesi”, <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/merkez/Menu/13/Enstitu-Ve-Asi-Uretim-Tarihcesi> (Erişim 14 Kasım 2024).

Doktorların müjdesi: Tifo salgını nihayet tevakkuf devresine girdi”, *Son Posta*, 29 Haziran 1937, s. 1 ve 11.

ERTEM, Barış; “İstanbul Sağmalcılar Kolera Salgını (1970)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2020 Special issue, pp.647-660.

ERZİN, Niyazi, BALKAN, Orhan Hulusi; “1947 Mısır kolera epidemisi ve yurdumuzda buna karşı alınan tedbirler”, *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, cilt. 8, sayı.1 (Ankara, 1948), s.37-51.

ERZİN Niyazi, BALKAN, Orhan Hulusi; “Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Faaliyeti Hakkında (1933-1948)”, *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, cilt. 9, sayı.1 (Ankara, 1949), s.8-38.

ERZİN, Niyazi, PAYZIN, Sabahattin; “Akçakale Vebası”, *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, cilt.7, sayı. 3 (Ankara, 1947), s. 31-46.

GOTSCHLICH, Emil; “Ankara’da T.C. Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin Vazifeleri”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1 (Ankara, 1938), s. 9-10.

*Hıfzıssıhha Albümü. 77 Yıllık Başarının Öyküsü*. Haz. Turan Aslan. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi, [Ankara, 1995], s.12.

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.1.pdf> (Erişim, 14 Mayıs 2024).

İLGEZDİ, Abdullah; Atatürk’ün Halkçılık Anlayışının Türkiye’nin Çağdaşlaşmasındaki Rolü ve Önemi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, sayı.8 (Bahar 2002). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217185> (Erişim. 16 Haziran 2024).

KARAGÜL, Mustafa Sencer; “Pendik Veteriner Kontrol Enstitüsü ve 115 Yıllık Tarihi”, <https://vetkontrol.tarimorman.gov.tr/pendik/Sayfalar/Detay.aspx?SayfaId=45> (Erişim. 14 Kasım 2024).



KARDEŞ, Abdülaziz; “Cumhuriyet Döneminde Çiçek Salgınları ve Alınan Önlemler”, The Journal of Academia Social Science Studies, yıl.13, sayı. 82(2020), s. 309-32.

“Kolera salgını Mısırda genişliyor. Mısır Sağlık Bakanı durumun çok vahim olduğunu söyledi. Hastalık İskenderiye’de de baş gösterdi Türkiye Mısır’a 1 ton aşı gönderdi”, *Akşam*, 16 Ekim 1947, s. 1.

“*Merhum Niyazi Erzin’in biyografisi*”. *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, cilt. 41, sayı.1 (Ankara, 1984), s. 14-16.

“Mısır’da kolera”, *Akşam*, 30 Ekim 1947, s.1.

MUSTAFA, Şerefeddin; “Müdürü Bulduğum Zamanda İstanbul Telkhhanesinin Kapanışına Kadar Metot ve Çalışmalarımıza ve Müessesenin Ankara’ya Nakline Dair”, Ed. A. Süheyl Ünver. *Türkiyede Çiçek Aşısı ve Tarihi*. İstanbul 1948, s.190-200, 202.

ÖZLÜARDA, Elvan, DURURSU, Zeki, ARI, Azmi; “Memleketimizde 1962 Yılında Yapılan Çiçeğe Karşı Kitle Aşılması ve Elde Edilen Sonuçlar”, *Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, cilt. 22, sayı.2-3 (Ankara, 1963), s. 179-201.

PEKER ÖZKAN, Ayşe, ŞAHİNÖZ, Saime, GÖL, Hüseyin, TAYLAN ÖZKAN, Ayşegül, ERTEK, Mustafa. “Dünden Bugüne Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi, 68 yıllık Maraton”, *Sağlık Bilimleri Süreli Yayıncılık*, 2006, 123-131.

PULEWKA, Paul; “Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Farmakoloji Şubesi”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, Yıl: 1938, cilt: 1, no: 1 (Ankara, 1938), s. 87-106.

“Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Yönetmeliği”, *Resmi Gazete*, sayı. 17843, 19 Ekim 1982, s. 4-5.

*Resmî Gazete*, Sayı. 3023, 8 Haziran 1935, s. 5309.

*Resmî Gazete*, sayı. 4703, 4 Kânunusani [Ocak]1941, s. 266-267.

*Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*. Haz. S.S.Y.B. Sağlık Propaganda ve Tıbbi İstatistik Genel Müdürlüğü, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1973.

“Sihhat Mahallesi. Bugünkü Hıfzıssıhha Enstitüsünün civarında yeni sihhat müesseseleri yapılacaktır”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Mayıs 1929, s.1.

ŞELLER [Eduard Scheller]. “Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Kimyevî Tahlilât Şubesinin Techizatı, Mesaisi ve Başardığı İşler”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1(Ankara, 1938), s. 26-36.

ŞEN, Burcu; “Türkiye’nin yerli aşı üretim üssü için geri sayım”, *Sabah*, 26.6.2024. <https://www.sabah.com.tr/gundem/2024/06/20/turkiyenin-yerli-asi-uretim-ussu-icin-geri-sayim> (Erişim. 14 Kasım 2024).

“Tifo mücadelesi yeni ve daha şümüllü tedbirlerle şiddetleniyor”, *Tan*, 23 Temmuz 1937, s. 1.

Tifo münasebetile yeni tedbirler alınıyor”, *Akşam*, 27 Temmuz 1937, s. 1 ve 4.; “Endişeye mahal yok! Sihhat Umum Müdürü tifo için teminat veriyor”, *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1937, s. 1 ve 10.

TOKGÖZ, Server Kâmil. “Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, cilt: 1, no: 1(Ankara, 1938), s. 20-21.

TOKGÖZ, Server Kâmil; “Prof. Dr. Refik Saydam,1881-1942”, *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Araştırma Dergisi*, Cilt. 3, sayı.1 (Ankara, 1943), s. 5-11.

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem III, Toplantı 73, cilt IV, 10 Mayıs 1928, s. 31.

“Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin Adının Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, *Resmî Gazete*, sayı:5 184, 10 Ağustos 1942, s. 3504.

“Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Teşkiline Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, sayı. 4703, 4 Kânunusani [Ocak]1941, s. 266-267.

“Türkiye’de Aşının Tarihi”, <https://covid19asi.saglik.gov.tr/TR-77801/turkiyede-asinin-tarihcesi.html>. (Erişim. 16 Haziran 2024).

UNAT, Ekrem Kadri; *Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji*. İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Rektörlük no. 1568, Dekanlık no.4. İstanbul 1970, s. 17-30.

UNAT, Ekrem Kadri; “Türkiye Cumhuriyetinde Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş”, *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı:1(Ocak 1981), s. 388.

VOLZ, A. ve SUTTER, G.; “Modified Vaccinia Virus Ankara : History, Value in Basic Research, and Current Perspectives for Vaccine Development”, *Advances in Virus Research*, 97(2017), pp. 187-243. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28057259/>. (Erişim. 24 Mart 2024).

“WHO grants approval for use of Bavarian Nordic’s mpox vaccine in adolescents”, <https://extranet.who.int/prequal/news/who-grants-approval-use-bavarian-nordics-mpox-vaccine-adolescents> (Erişim. 29 Ekim 2024).

“WHO prequalifies the first vaccine against mpox”, <https://www.who.int/news/item/13-09-2024-who-prequalifies-the-first-vaccine-against-mpox> (Erişim, 29 Ekim 2024).

YILDIRIM, Nuran; “Bakteriyolojihane-i Şahane’de Veteriner Bakterioloji 1893-1902”, *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Abdullah Özen, Elazığ 2006, s. 140, 171-184.

YILDIRIM, Nuran; “Osmanlı Devleti’nde kolera aşısı”, *Mostar*, sayı. 58 (Aralık 2009), s. 48-51.

YILDIRIM, Nuran; “Sağlık Teşkilatı”, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*. İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10. İstanbul: Ajansfa, 2010. s. 19-38.

YILDIRIM, Nuran; “Türkiye’de Çiçek Aşısı Üretimi”, *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, Cilt.80, no. 3 (2023), s. 387-406.

YILDIRIM, Nuran; “Yurdumuzda difteri serumu üretimi”, *Doktor*, sayı: 5 (Kasım-Aralık 2001), s. 28-29.